

GEORG KÜHLEWIND

A megismerés és a cselekvés ezoterikája

Rudolf Steiner *Philosophie der Freiheit*
és *Geheimwissenschaft* c. könyveiben

Fordította
Böszörményi László

A fordítást ellenőrizte
Fenyő Ervin

Tartalomjegyzék

Nyitány	4
Expozé.....	5
Téma.....	6
I. A rejtetlenség felé	8
II. A gondolkodás igazi természete.....	12
III. A tudati lélek gyakorlási könyve – a szeretet a gondolkodásban.....	17
IV. Az észleleti világ.....	21
V. A világtörténés	25
VI. A teremtő szabadság	29
VII. Az átélés	35
Repríz	38
1. Az Én rejtettsége	38
2. Ami a lénytagokban rejlik.....	38
3. A rejtett gondolkodás	39
4. A gondolkodás adottsága	39
5. A gondolkodás, mint az Én aktivitása.....	39
6. A gondolkodás, mint intuíció	40
7. A gondolkodás átlátszósága	40
8. A megismerő érzés / akarat	41
9. A gondolkodás abszolút mivolta.....	41
10. Az önmagában nyugó gondolkodás	41
11. A tudati lélek elhibázott mozdulata.....	42
12. Szubjektivitás és objektivitás az észlelésben	43
13. A világtörténés	43
14. A szabad cselekvés intuitív volta	43
15. A cselekvés szeretete.....	44
16. Az első és második szeretet Danténál	44
17. Az emberi individualitás	46
18. Az átélés	46
Coda A tapasztalás szentsége	48
1. A jelentések világa	48
2. Tapasztalás	48
3. A participáló tudat.....	49

4.	A tudati lélekről	50
5.	Az igazi tanú	51
	Jegyzetek	54

Nyitány

Van, amit lehet látni – és van, amit nem. Mint pl. a gondolatokat, az érzéseket, a jóságot. Látjuk a kifejezést, a következményeket, de őket magukat nem. A láthatatlan „dolgok” közé tartozik a szavak, mondatok, szövegek jelentése, értelme is. Ami megjelenik belőlük, az jel, sűrített jelentés.

A megjelenőn, a jelen keresztül akkor tapasztaljuk meg a jelentést, ha a jel átlátszóvá válik. Az *átlátszóság* a Logosz-világ lényege: beszél, jelent, értelmes. Ebben a világban minden értelmes – az értelmetlenséget is csak az értelmesség vonatkozásában azonosítjuk és ismerjük fel. Kell hozzá tudni, hogy mi az, hogy jelentés.

A jel és jelentés viszonya sohasem egyértelmű, kivéve egyes, az ember által alkotott jel-jelentés párokat. Ez azért van így, mert a nyelvek adottságában a jelentés magasabb, értelemben gazdagabb színtről ered, és a hétköznapi tudat szintjén ez a gazdagabb értelem különböző jelentésekre esik szét – aprópénzre váltódik. De a többértelműség teret ad a szabadságnak, játéknak, új jelentések kitalálásának.

A nyelvek, ideértve a nem-verbális nyelveket is, elválasztanak és összekapcsolnak egyszerre: elválasztanak a szavak, és összekapcsolnak a nyelvtan, az illeszkedések révén. Aki beszél, egyszerre esik ki a világ-egésszel való azonosságból és törekszik felé vissza. Az azonosság és elválasztottság fölött lebeg a Logosz-világ összekapcsoló lényege: *olvashatóság* vagy *átlátszóság*.

Minden szöveg – ez is – föltételezi az értést, és valakit, aki ért, egy Én-lényt, aki különbséget tud tenni igazság és tévedés között. Csak egy Én tud a nyelv mozgásterében szabadon mozogni, új értelmet megérteni és létrehozni.

Az a körülmény, hogy az Én és az értés fogalma hiányzik a világ és a világ keletkezésének fizikai elméleteiből, de az emberi lényről szóló lingvisztikai és pszicho-lingvisztikai elméletekből is, jól mutatja, hogy milyen messze vagyunk a világ és önmagunk megértésétől. Az Ént visszavezetik valamire, amit – minden kétséget kizáróan – maga ez az Én ismer meg; és belőle vezetik le, mint a természeti fejlődés eredményét, az ok-okozat elvének megfelelően. Ebben a teljes maga-feledtségben, egy teljesen kauzális világban érezhet még ugyan az ember felelősséget vagy erkölcsiséget, de megalapozni már nem tudja.

Az önmagát elfelejtő Én az átlátszóságban tanúskodó igazi tanú ellenpólusa, torzképe.

Budapest, 1994

Georg Kühlewind

Expozé

„És megismeritek az igazságot,
és az igazság szabadokká tesz titeket.”

János 8, 32^a

---

^a A bibliai idézeteket általában Károli Gáspár fordításában közöljük. Ahol fontos, ott szó szerint fordítjuk a német szöveg alapján (ezt külön jelöljük, vagy lábjegyzetben közöljük).

Téma

A *Geheimwissenschaft*^b, Rudolf Steiner egyik legalapvetőbb műve, széleskörű leírást ad a világ és az emberiség fejlődéséről. Először az ötödik, Atlantisz utáni korig, vagyis napjainkig követi ezt a történetet, ami lényegében a tudat története. A *világ fejlődése és az ember* c. fejezet utolsó bekezdésében ez áll: „Ami kezdeteiben már most is kifejlődhet, az annak a fonalnak a megtalálása, ami összeköti az ember keblében lakó két oldalt, az anyagi kultúrát és a szellemi világban való életet. Ehhez arra van szükség, hogy egyrészt megértsük a szellemi látás eredményeit, másrészt, hogy az észleleti világban végzett megfigyeléseinkben és élményeinkben felismerjük a szellem megnyilatkozását... Ezzel vizsgálódásainkban eljutottunk arra a pontra, ahol áttérhetünk a múlt áttekintésétől a jövőbe való kitekintésre. Jobb azonban, ha ezt megelőzően figyelmünket a magasabb világ megismerésére és a beavatásra irányítjuk.” (G 298).¹

Ekkor következik *A magasabb világok megismerése* c. fejezet, majd *A világ és az ember fejlődésének jelene és jövője* folytatja a történetet.

Miért szakítja meg a történeti részt a megismerési útról szóló fejezet? A választ a második történeti fejezet utolsó oldalain olvashatjuk: „És amilyen mértékben létrejön a szeretet ereje, olyan mértékben járulunk hozzá a jövő teremtéséhez... És amennyi szellemi megismerés áramlik az emberiség és a Föld fejlődésébe, annyi életképes csíra lesz a jövő számára. A szellemi megismerés szeretetté alakul, azáltal, *ami*.” (G 415) Ez a szeretet teremtő szeretet, arra irányul, ami még nincs. Mielőtt azonban létrejöhet a Föld és az emberiség valódi jövője, az embernek nagykorúvá kell válnia a *tudati lélekben*. Az egész teremtés felelőssége áthárult az emberre. A megismerésről szóló fejezet adja meg az útmutatásokat ahhoz, hogy hogyan érthetjük meg „a szellemi látás eredményeit”, hogy hogyan jönnek létre egyáltalán, és hogyan tudjuk felismerni „az észleleti világban végzett megfigyeléseinkben és élményeinkben a szellem megnyilatkozását” (G 298).

A fentiek révén az egész antropozófiai szellemtudománynak hallatlan *gyakorlati* jelentősége van, egyszersmind megvilágítja a fejezetek sorrendjének értelmét is: már most kell ápolni az ember teremtő erőit, ha azt akarjuk, hogy a jelen értelmet nyerjen, és alapul szolgálhasson a jövőnek, ami teljes egészében az ember alkotói tevékenységétől függ. Ápolni kell – kellene – a teremtő *tehetséget*, mert az adottságok ideje lassan, de biztosan lejár. Félreérthetetlenül kimondja a szellemi iskolázás világtörténeti, sőt kozmikus jelentőségét, mert a jövőt teremtő képességeket fejleszti. Történelmi, világot alakító erő lehetőségeként ábrázolja itt a szellemtudományt, a legkevésbé sem valamilyen elméletként vagy világnézetként. Steiner életművének számos helye mutatja, hogy ez alapvető szándéka volt.²

A megismeréstől az alkotáshoz, teremtéshez – így lehetne leírni az emberi fejlődés útját, egészében is, és a kereszténység hatalmas fordulópontja után is. A teremtett világba beépített bölcsességet ki kellene onnan oldani, és át kellene alakítani az új teremtés képességévé.

---

^b *Die Geheimwissenschaft im Umriß*, GA 13 (GA, Gesamtausgabe = összkiadás).

A szöveg egységessége érdekében a könyvben előforduló Rudolf Steiner idézeteket saját fordításban közöljük.

A szerző eredeti lábjegyzeteit a német kiadásnak megfelelően számozva a könyv végén közöljük. A fordító lábjegyzeteit betűkkel jelöljük a lap alján.

A *Die Geheimwissenschaft im Umriß*-re a továbbiakban G, a *Die Philosophie der Freiheit*-re F betűvel és az oldalszám megadásával hivatkozunk (a pontos kiadásokat ld. az eredeti lábjegyzetekben a könyv végén).

Szellemtudományi műveit messze megelőzve, jóval azelőtt, mielőtt Steiner felismerte volna a kereszténységben a jövő igazi ideálját, jött létre kedvenc műve, minden továbbiak alapja és sűrített csirája, a *Philosophie der Freiheit*³. Otto Palmer érdemdús könyvében⁴ összegyűjtötte, hogy Steiner maga hogyan gondolkodott, ítélt és érzett ezzel a könyvvel kapcsolatban. A szerző számos kijelentése rámutat az összefüggésekre a *Philosophie der Freiheit* és későbbi művei között. Az itt következő oldalak azzal foglalkoznak, hogy elhelyezzék ezt a könyvet az emberiség tudati fejlődésének történetében és a *Geheimwissenschaft*-hoz való viszonyában. Megkíséreljük megmutatni, hogy a könyv első fele miként jelent gyakorlati, gyakorlatok végzésére utaló útmutatást a tudati lélek számára, és hogy a második fele miként teszi lehetővé, hogy legalábbis egy gondolati-intuitív *belátás* erejéig bepillantsunk a *szellem-én*^c lényegébe. Ha azonban meg is valósítjuk a könyv által javasolt, meditatív mondataiban rejtetten nyilvánosságra hozott belső mozdulatokat, akkor ezek a szellem-én *átéléséhez* vezetnek – a második rész legfontosabb kifejezése. A *Philosophie der Freiheit* elvezet a lélektől a szellemig (a tudati lélektől a szellem-énig), egyszersmind azonban az észleleti világ megismerésétől – az első rész témája – a teremtő alkotáshoz is, az egyetlenhez, ami szabad lehet, „egy igazán első döntés”. A *Geheimwissenschaft* utolsó fejezetének fényében a *Philosophie der Freiheit* az átmenet a tudati lélektől a szellem-énhez. A könyv mintegy nagyító alatt mutatja meg, illetve helyes, vagyis meditatív olvasás esetében, *gyakorolja ki* ezt az átmenetet. Másrészt, azzal, hogy a tudati lélek és a szellem-én közötti területre szorítkozik, mintegy fordított nagyító alatt, kicsinyítve mutatja fel a *Geheimwissenschaft* hatalmas mozgását, az észleleti világban elrejtett bölcsesség szellemi bensőségessé tételétől a teremtő szeretetté való átalakításig. Lényeges ezeknek a szellemi utaknak a rokonsága, amit mindkét mű egyértelműen ábrázol.⁵

Mint minden nagy művet, így a *Geheimwissenschaft*-ot és a *Philosophie der Freiheit*-et is állócsillagok tartják a szellemi mennybolton. Ezek azok a nagy nézőpontok, amelyekre a leírások kifeszülnek, és amelyeken nyugszanak.⁶ A *Philosophie der Freiheit*-ben ezek a csak intuitíven elérhető, de ezen a módon meg is tapasztalható igazságok, az igazi, vagyis intuitív gondolkodás és cselekvés természetéről. Mivel a gondolkodás gyökerei a Logosz-lényben vannak, az ember cselekvése saját Logosz-gyökereiből eredhet. A *Philosophie der Freiheit* kezdettől végig nem más, mint modern tanítás a Logoszról.

A megismerésben szeretet él aziránt, ami az embernek adatott; a teremtésben, az alkotó cselekvésben pedig aziránt, ami még nincs – azért, hogy legyen. Ez a két említett mű tanítása.

---

^c Geistselbst.

I. A rejtetlenség felé

János és Pál egyik legfontosabb szava az „igazság”, görögül *aletheia*, ami azt jelenti, hogy *rejtetlenség*.⁷ A szó a *lanthano* igéből származik, ami azt jelenti, hogy elveszteni, elfelejteni, elrejtteni, elhagyni^d. Ugyanez a töve a *Lethe* szónak is, ami a folyó neve, amiből a lélek feledést iszik. Aletheia az *Újszövetség* alapvető irányát jelzi. Ami eddig rejtett volt, nyilvánosságra kerül, nyilvánosan kell hirdetni: „Mert nincs semmi rejtett dolog, ami meg ne jelentetnék; és semmi sem volt eltitkolva, hanem hogy nyilvánosságra jusson.” (*Márk* 4, 22). A szinoptikusoknál ezeknek a mondatoknak (*Máté* 10, 26; *Lukács* 12, 2) a szomszédságában is hasonló kijelentéseket találunk (*Máté* 10, 27; *Lukács* 12, 3). Ismét az idézett helyek közelében (*Márk* 4, 21; *Lukács* 8, 16) hangsúlyt kap a rejtettség világosság természete. „Avagy azért hozzák-é elő a gyertyát, hogy véka alá tegyék, vagy az ágy alá? És nem azért-é, hogy a gyertyatartóba tegyék?” Idetartozik a „titok” szó használata is, ami az evangéliumokban mindig az *Isten országa* motívummal, illetve annak címerképével, a magvetőről szóló példázattal együtt fordul elő.⁸

Ami rejtve volt az archaikus, participáló tudatban⁹, és egyáltalán a lecsengés egész időszakában, az az Én-tudat, és minden, ami vele összefügg. Az általános emberi fejlődésnek várnia kellett a Logosz testté válásáig – csak onnan kezdve mondhatta az ember teljes joggal, hogy „én vagyok”. Korábban ez volt a belső istenség kimondhatatlan neve. Csak a népek kiválasztottai és kultúrahozói előlegezhették meg ezt a nevet. A tudati lélek kifejlődése döntő jelentőségű impulzust kapott a kereszténységtől, noha minden korábbi kultúrában is jelen volt, mint cél. A skolasztika fénykorában előzetes tetőpontra ért. Néhány száz évvel később elterjedt és általánossá vált a saját tudatra való rálátás képessége. Az emberi tudat tartalmai csak ennek a befelé forduló tekintetnek nyilatkoznak meg: csak rajta keresztül észleljük a fogalmakat, képzeteket, a gondolkodást, az észlelést, és magát a tudatot is. A tudati lélekben megjelennek az univerzáliák, a nagy, átfogó ideák; korábban a dolgokban, az észleleti világban rejtőznek. Ők maguk a dolgok, mivel ők hozzák létre a dolgokat. Aki nem ismeri az „olló” fogalmát, nem is lát „ollót”, legfeljebb két összefogott, mozgatható fémlapot.

A tudati lélek felfedezi a fogalmakat és felteszi az idevonatkozó kérdéseket. A szellem-én megpillantja majd a közöset, a fogalmak „szubsztanciáját”, a világosságot, amiben az emberi Én artikulálja magát, és ezzel létrehozza az értést, „azt”, amit egy akár saját, akár mástól való mondat jelent, és a fogalmakat is. Mert a jelentések, a fogalmak *értések*, és semmi mások. Az értés azonban a figyelem formálását jelenti. Az Én pedig figyelemből és figyelemben van. „Mivel felfogja az univerzáliákat, a szellemi (megismerő) léleknek ereje (erénye) van a végtelenhez (a végtelen felé)” – *Anima intellectiva quia est universalium comprehensiva, habet virtutem ad infinita.*” Mondja Aquinói Szent Tamás (*Summa*, I, 76, 5 obj. 4 ad 5).

A „comprehensiva” szó tartalmazza a „com” (cum) prepozíciót, ami magyarul az eszközhatározó esetnek felel meg (-val, -vel), vagyis azt jelenti, hogy „vele fog”^e, vele fog fel, ami a tudati lélek mozdulatára utal. Azt jelenti, hogy nemcsak megérti az univerzáliákat, hanem hogy a lélek *tud is róla*, mind az univerzáliákról, mind a saját értéséről. És természetesen önmagáról is, az *anima intellectiváról*. Mivel rá tud látni önmagára, fölfedezi az univerzáliákat önmagában – máshol nem lehet megtalálni őket – és ugyanígy az értést is; és mivel felfogja

^d Az aletheia szó elején az „a” tagadást fejez ki: nem-aletheia; nem-felejtés.

^e A latin „prehendere” azt jelenti fogni.

önmagát, ereje van a végtelenhez, a végtelen továbbfejlődéshez. Nemcsak annyiban, hogy végtelen sok további univerzálitást tud felfogni vagy létrehozni, hanem annyiban is, hogy függőlegesen is tud emelkedni, eddig rejtett tudati szinteket tud kifejleszteni, amiket az értésben mindig is *megérint* – egy kifejezés, ami Steinernél majdhogynem a tudati lélek meghatározásához tartozik.¹⁰ Az értésben az ember egy pillanatra a szavak nélküli, predialektikus történelemben van, a szellem-énben, a gondolati intuíció szervében. Ez reményt és lehetőséget ad a további fejlődéshez.¹¹ A tudati lélek impulzusa¹² egy soha véget nem érő, emelkedő út kezdetét jelenti, akárcsak az „ismerd meg magad”. Mert egy tudati szint panorámáját igazából csak *fölülről* lehet látni, a látó tudatnak a látott fölé kell emelkednie. És az öntudat vagy önismeret „Énje” mindig ez a látó Én, ami már egy szinttel az adott tudat fölé jutott. Ha újabb önismeretre, öntudatra törekszik, ismét magasabbra kell emelkednie.

A tudati lélek csak akkor élhet, ha a következő, magasabb szint, a szellem-én felé fordul, ha feléje irányulva fejlődik, különben nem engedi át a magasabb fényt, és *befelé* fordulásra való képtelensége meghamisítja reflektáló képességét. Így például a fiziológiai hordozóra és kísérőjelenségeire irányítja figyelmét a gondolkodás helyett; ezeket azonosítja a gondolkodással, bennük keresi lényegét, és nem veszi észre, hogy ehhez egy további, a *kifelé* mutató figyelem felé irányuló gondolkodásra van szükség, ami mindig kisiklik kezei közül. Ez a gondolkodás *rejtve* marad, és észrevétlenségében a gondolkodás zűrzavarát okozza.

Ha felteszem magamnak a kérdést: mikor értem a saját mondatomat – tegyük fel, hogy eredeti mondatról van szó, nem valaminek az ismétléséről –, akkor elég pontosan meg lehet ragadni azt a területet, ahol a mai ember gondolkodási élete lejátszódik. Azt, hogy mit akarok mondani, „tudnom” kell, még mielőtt a mondatot megfogalmazom, szavakba öntöm. Jelen kell lennie a tudatfölötti jelentésnek, a kimondás előtt álló mondat értelmének, *annak*, amit mondani akarok, különben nem tudnám a megfelelő szavakat és nyelvtani kapcsolatokat kiválasztani.¹³ Ez a „tudás” azonban egyáltalán nem világosan tudatos, a mondat csak a megfogalmazás során világosodik meg; de *az*, amit mondani akarok, annyira jelen van, hogy a megfogalmazás után könnyen javíthatok is, ha a mondat nem felel meg pontosan *annak*. Vagyis össze tudom hasonlítani a kimondott mondatot *azzal*. Ha valaki képes lenne teljesen tudatosan átélni a mondatot mielőtt szavakba foglalta, a még élő gondolkodási folyamatban, az önmagát kifejező szellem jelenében, még mielőtt *gondolttá* válva eltűnik a múltban, akkor a szellem-énben élne, szellem-én lenne. Akinek a mondat csak a megfogalmazás után válik világossá, a mai *értelmi lélekben*^f él. A tudati lélek a kettő között él, vagy inkább mindkét szinten, az élet szintjén, és a megfogalmazottságén, ahol a mondat a formába rögzültség koporsójában fekszik kihülten, arra várva, hogy feltámadjon az értésben.

Erre a háttérre utalnak a *János evangélium* olyan kifejezései, mint „világos élet”, vagy „az élet világossága”: „Ő benne vala az élet, és az élet vala az emberek világossága^g” (1, 4); és: „Én vagyok a világ világossága: aki engem követ, nem járhat a sötétségben, hanem övé lesz az életnek világossága.” (8, 2). Aletheia (igazság) és Zoé (élet) tudtafölötti szintek különböző aspektusainak a nevei, amik úgy függenek össze, mint a tudati lélek és a szellem-én, csak éppen magasabban.

A megfelelő helyeken mind a *Geheimwissenschaft*, mind a *Philosophie der Freiheit* hangsúlyozza a rejtettség felől a rejtetlenség felé vezető mozgást, így pl. a *Geheimwissenschaft*

^f Értelmi lélek (Verstandeseele), tudati lélek (Bewusstseinsseele) és szellem-én (Geistselbst) Rudolf Steiner által használt fogalmak, a különböző tudati szintekre.

^g A németből szó szerint fordítva: „Minden, ami lett, élet volt benne, és az élet volt az emberek világossága.”

a tudati lélek leírásától kezdve *Az emberiség lénye* c. fejezet végéig. Ahol az öntudatra ébredt Én képessége által lehetségessé váló továbbfejlődéséről van szó, mintegy tizenhét-szer fordul elő a „rejtett” szó, egyéb, ugyanezt a mozgást leíró kifejezések mellett (ld. 1. repríz). „Ezt nevezi a szellemtudomány *szellemnek*, ami a tudati lélekbe épp csak egy cseppnyit hatol be. A tudati lélek így kapcsolódik össze a szellemmel, ami a *rejtett* elem mindenben, ami megnyilatkozik.” (G 70) Ezt az alapvető mondatot követi a leírás az Én tudatos munkájáról az alacsonyabb lénytagokon: „A következő, hogy az ember még azt is a saját uralma alá helyezi, ami lelke alacsonyabb tagjaiban rejtőzik... Ezen a módon azután az egész lélek az Én megnyilvánulásává válik, ahogy korábban, csak a tudati lélek volt az.” (G 70) Ezt követi a munka az adott lénytagokon („testeken”), amelyek mindegyikében egy ős-mag rejtőzik (2. repríz). A fizikai, éteri és asztrálistest rejtettségei újabb kérdéseket adnak fel, ezekre azonban itt nem térünk ki a továbbiakban.¹⁴

A *Philosophie der Freiheit* először a könnyebben hozzáférhető tudati mozdulatokat vizsgálja. Felfedezi, hogy a gondolkodás közönségesen a tudati élet *rejtett* alkotórésze. A harmadik fejezet éppen a gondolkodás megfigyelését teszi feladattá, azért, hogy belépjen a tudatba, ami eddig rejtve, észrevétlen volt (ld. 3. repríz).

Az ötödik fejezet (*A világ megismerése*) megvilágítja a fogalmak rejtett jelenlétét a dolgokban – ez drámai fordulat a műben: „Teljesen önkényesen tartjuk az egy dolgon pusztán észlelés segítségével tapasztaltak összességét teljességnek, egésznek, és azt, amit a gondolkodó megfigyelés vesz benne észre, valaminek, aminek semmi köze hozzá, amit csak úgy hozzáfűztünk.” (F 86). Erről az észlelésben lévő rejtettől beszél Steiner a megismerési folyamat összefoglalásában, a hetedik fejezetben (*Vannak-e korlátai a megismerésnek?*): „...^h az a belátás, hogy *minden* észlelet a benne rejlő valóságnak csak egy részét adja, vagyis elvezet *tulajdonképpen valóságától*. Ehhez a belátáshoz társul aztán az a másik, hogy a gondolkodás vezet el a valóságnak az észleletben rejtőző részéhez.” (F 130). Steiner egy rejtett csíra növekedéséhez hasonlítja az ember fejlődési lehetőségét a szabadság, a teremtővé válás irányában. „Ez ideál, mondhatja erre valaki.ⁱ Kétségkívül, de olyan, ami lényünknek valós, a felszín felé törekvő része.” (F 168).

Ebben az áramban mozog az újkor tudati története, minden pozitív és negatív lehetőségével, minden kockázatával.¹⁵

A tudati lélek fejlődésétől kezdve az önmagát és önmagában tartalmakat felfedező tudathoz tartozik, hogy öntudatra ébred a *tanú* is, a felfedezett jelenségekről tanúskodó képesség. Erre utal Aquinói Tamás korábban idézett mondatában a „comprehensiva” kifejezés. Ha a kontempláló ember számára megjelenik a világosság – a sötétségben –, akkor ehhez tartozik egy tanú. Ezért állnak a *János evangélium* prológosában közvetlenül egymásután a következő mondatok (*János* 1, 5-7): „És a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be azt. Vala egy Istentől küldött ember, kinek neve János. Ez jött tanúbizonyásául [*eis martyrian*], hogy bizonyáságot tegyen a világosságról, hogy mindenki higgyen ő általa.” A János által gyakran használt *alethinós*, igazi (az igazi világosság, kenyér, ítélet, szőlőtő stb.) azt jelenti, hogy a beszélő, a tanúskodó tudat vele cseng a kimondott szóval, nem merül feledésbe – igazi.

---

^h Előtte ez áll: „Nem az indítja az embert arra, hogy keresse a világhoz való viszonyának megismerését, ha kifesti magában, hogy milyen lenne egy világ, amit nem az emberi érzékszervekkel észlelnénk, hanem”

ⁱ Előtte ez áll: „Igazából csak akkor vagyunk emberek, amikor szabadok vagyunk.”

A Védák kultúrája az ember akkori állapotát megbetegedettnek érezte, mint aki lezuhant egy korábbi magasabb helyzetből. Az elvesztett állapotot úgy nevezték: *vidya*, tudás, látás, megismerés; a leesettét: nem-tudás, nem-látás, nem-megismerés, *avidya*. A kereszténységgel a fölfelé mutató mozgás új lehetősége nyílik meg: az *avidyából* az *aletheia*, a rejtetlenség, az igazi emberi természetben rejlő képességek kibontakoztatása felé; ami egyszersmind a természet titkainak és az Én-lények tisztán szellemi világának megismeréséhez is vezet.

II. A gondolkodás igazi természete

A *Philosophie der Freiheit* két kérdésből indul ki: Hogyan lehetséges megismerés és hogyan lehetséges szabadság, szabad cselekvés, és egyáltalán lehetségesek-e? Könnyű belátni, hogy a szabad cselekvés a megismerés szabadságának lehetőségétől függ, mert a cselekvés akkor lehet szabad, ha az ember megismerésből cselekszik, és ez utóbbi szabad.

Ha a tudati lélek szempontjából tekintünk a két kérdésre, akkor már a feltevésük is megválaszolni látszik őket. Mert eltekintve attól, hogy egy determinált rendszerben egy kérdés *lêtre sem tud jönni*, negatív válasz esetében mindkét kérdés önmagát is megszünteti. Se megismerés, se szabadság nem lehetséges! Akkor a kérdések maguk is csak látszatok, mert minden igazi kérdésnek előfeltétele nagymértékű megismerés és szabadság jelenléte. Ha tagadjuk a szabadság lehetőségét, akkor nincs értelme az igaz és hamis megkülönböztetésének, és magának a tagadásnak sem. Ezeknek a kérdéseknek az igazi természete feltételezi a megismerés és a szabadság lehetőségét, különben semmi értelmük.

Ha ennyiben maradnánk, akkor lenne ugyan egy elméleti megítélésünk, de ezzel még nem történne meg bennünk a lelki-szellemi mozgás, ami pedig a mű fő célja. A könyv arra invitálja az olvasót, hogy kövesse a benne lévő mozgási mintát, és ezzel létrejön vagy tudatossá válik benne a tudati lélek: ez a mozgás *teszi* valósággá. Ez az első hét fejezet értelme.

Mivel minden mást a gondolkodással vizsgálunk, és mivel ma a gondolkodás a fő megismerési szervünk, ezért a könyv először a gondolkodást vizsgálja. Ebben a vizsgálódásban megvalósul a gondolkodás és az emberi tudat igazi természete, mert a vizsgálódás maga is gondolkodással történik – amit most nem arra használunk, hogy valami mást gondoljunk el, hanem hogy megfigyelje saját természetét. Így gondolkodó öntudat jön létre, öntudat a gondolkodásban, pontosabban: a gondoltban. Mert kezdetben csak utólag tudjuk *megfigyelni* a gondolkodást, amikor már elidegenedett tőlünk, amikor már *adott*. A *Philosophie der Freiheit*-ben a *megfigyelés* az út, a módszer, amivel az *adott* felé fordulunk. Az *adott*, ami tudatos-öntudatos lelki vagy szellemi tevékenység nélkül jelenik meg a tudatban, így mindenekelőtt az észleleti világ. De kezdetben azt sem vesszük észre, hogy a gondolkodást hogyan hozzuk létre – ez a megfigyelés egyik első eredménye –, hanem már ott van, amikor figyelmünk ráirányul, vagyis ebben az értelemben adott. Látni fogjuk, hogy még egy másik értelemben is adott.

A nem-tudatosan használt „alvó” gondolkodás mintegy a participáló tudat maradványa, ami fokozatosan vagy rétegenként feloldódik. Ez a feloldódás jól követhető a tudományok fejlődésében, ami a legtávolabbi külvilágtól halad a belső világ jelenségei felé. Először a csillagokról való tudás jelenik meg, a csillagok járásáról, egyes jelenségek ismétlődéseiről. Azután a közelebbi környezet felé fordul a tudat: megjelenik a geometria, a földmérés. Még később pillantja meg az ember – tudományos tekintettel, vagyis elidegenedve – a saját testét. Végül felfedezik a tudatot és tartalmait, illetve a lelket – megjelennek az olyan tudományok, mint lélektan, ismeretelmélet, nyelvtudomány. Egyes kiválasztott előfutárok ugyan már sokkal korábban is foglalkoztak a tudattal vagy a lélekkel; de az önmagára való reflektálás képessége csak a tudati lélek korában vált általánossá.

Az adott és nem-adott közötti megkülönböztetéshez szükség van a tudatra reflektálni, rálátni képes tudati lélekre. Mivel múlt, gondolt formájában már készen találja, ezért a gondolkodás ennyiben adott számára, és ezért vizsgálatát nevezhetjük „megfigyelésnek”. Ez megfigyelő gondolkodás, nincs más olyan szervünk, amivel *ezt* a „tárgyat” megfigyelhetnénk. De azért is

megfigyelés, mert a megfigyelő képesség, a jelenléti gondolkodás kívül van és szemben áll megfigyelésének „tárgyával”, a gondolt gondolkodással, vagyis saját múltjával.

A gondolkodás megfigyelése – ez a birtokos eset valóban mind genitivus subjectivus, mind genitivus objectivus értelmében is veendő^j – kívülről halad befelé, egyre intimebb tulajdonságok felé. Hét réteggént lehet ábrázolni ezeket a tulajdonságokat, sőt kétszeresen héttel. A kettősség minden Logosz-folyamat jellemzője: individuálisan hozunk létre valami univerzálisat. Már a „létrehozás” is kettős jelentést hordoz. Egyrészt azt jelenti, hogy láthatóvá teszünk valamit, mintegy kiemeljük valamilyen rejtettségből; másrészt azt is, hogy nemcsak láthatóvá tesszük, de *alakítjuk* is – az ember által létrehozott ideák nincsenek előre kialakítva. A nyelvek által adott ideáknak is csak az ősjelentését¹⁶ hordozza a nyelv, alkalmazásukban az ember különböző és mindig új jelentést adhat nekik. Ez jellemzi egyszerre mind a kettősség lényegét, a gondolkodás minden megfigyelhető jelenségének kettős értelmét is.

A felületes megfigyelés azt mondja, hogy a gondolkodás *adott*, már ott kell lennie, amikor megfigyeljük, tehát a megfigyelés és a megfigyelő számára *adott*. Egy kicsit tüzetesebben szemlélve megmutatkozik az adottság második értelme: hogy egész *olyanságában* adott. Ez *ellen* az olyanság ellen nem lehet gondolkodni, a logikusság velünk született és érinthetetlen az emberi önkény számára (ld. 4. repríz). Ami nem adott, az a gondolkodás tartalma.

A gondolkodás második tulajdonságaként Steiner kiemeli, hogy a gondolkodás saját tevékenységünk, saját cselekvésünk, ami szöges ellentétben áll adott mivoltával. Az, hogy saját tevékenységünknek érezzük, kb. a 9. század óta érvényes az európai neveltetésű emberiségre. A világosan tapasztalt aktivitás is kettős. Egyrészt a gondolkodáshoz mindig szükség van akaratra; ez azonban az intuíció – valami új – megjelenésének pillanatában megfordul, *befogadóvá*, „fordított akarattá” válik.¹⁷ Ez az akarat teljes mértékben különbözik a közönséges akarattól. Olyan, mintha az mondaná: „legyen meg a *te* akaratom”, vagy „alakíts engem”. Ennek megfelelően ritka, és csak nehezen állítható elő tudatosan. Ez ugyanaz az akarat, ami a meditációban működik, és az intuitív gondolkodásban felvillan. (ld. 5. repríz).

A gondolkodás megfigyelése vagy vizsgálata során egyre világosabbá válik, hogy Steiner az *intuíciót*, az értési tevékenységet tekinti az igazi gondolkodásnak (ld. 6. repríz). Egy idea intuitív megtalálása olyan, hogy egyrészt ajándéknak vagy kegyelemnek tekinthetjük, másrészt azonban a lehető legnagyobb mértékben *egyéni*; igen, épp abban áll az igazi egyéniség, hogy egészen egyedülálló és jellegzetes intuíciói vannak. Ebben ismét megmutatkozik a fent már említett kettősség. Ha valaki csak az intuitív tevékenységet tekinti gondolkodásnak, akkor mondhatja: „Az elfogulatlan megfigyelés azt mutatja, hogy semmit sem sorolhatunk a gondolkodás lényegéhez, amit ne magában a gondolkodásban találunk meg. Nem juthatunk semmi olyanhoz, ami a gondolkodást *okozza*, a gondolkodás területén kívülről.” (F 56).

Steiner tovább vizsgálja a gondolkodás eredetét egy lépéssel visszafelé. Felfedezi, hogy a testi tevékenységnek semmi köze a gondolkodás lényegéhez, sőt a gondolkodás éppen hogy visszaszorítja: „Mert a... testi szervezet visszaszorítása is a gondolkodási tevékenység következménye. Mégpedig annak a részének, amelyik a gondolkodás *megjelenését* készíti elő.” (F 147). Ha megfigyeljük az ember, az emberi Én tevékenységét a gondolkodásban – ehhez már elmélyült tekintetre van szükség –, akkor csak úgy érthetjük Steiner megfogalmazását, hogy a gondolkodásban maga az Én artikulálja magát. Az Én „szubsztanciája”, ami nem más, mint a figyelem, fölveszi a mindenkori tudati tartalom formáját, vagyis a gondolkodásban a „gondolat”

---

^j A gondolkodás a megfigyelés alanya és tárgya is egyszerre.

formáját, mégpedig úgy, hogy az artikuláció a még formát nem öltött, pre-dialektikus állapotban értendő. Az Én, szabad figyelmében, azonossá válik „azzal”, amit egy mondat vagy egy kijelentés azután szavakba ölt: ez a gondolkodásnak az a része, ami megjelenését „előkészíti”. Ezért igaz, hogy „az Én *csak* a gondolkodás működtetésében tudja magát *egynek* a tevékenkedővel, a tevékenység minden elágazásáig terjedően.” (F 54).

A már említettekhez hasonlóan, ez a tevékenység is kettős. Az artikulációs tevékenységben az Én egyéni mivolta találkozik a tudatfölöttiből származó intuíciókkal és egymásba ömlenek, összeolvadnak. Az artikuláció egyáltalán nem önkényes, de nem is valamilyen módon fölülről előre meghatározott. Ezt a kettőséget a legjobban a nyelv modelljén keresztül lehet megérteni: a szavak és a szabályok adottak, mégis, ezeken az adottságokon keresztül mindig új gondolatokat lehet kihelyezni az észlelhető világba.

Egy intuícióban mindig *adódik* valami: a kor és/vagy a nép szelleme adja. Ez az adott találkozik az emberi lélek legegységibb, mert teremtő formájával, ami átveszi az adottat, mint egy edény vagy kehely. Ebben a találkozásban alkalmazkodnak egymáshoz kehely és adott – mindkettő plasztikus, formálható. Aquinói Tamás ezt az alkalmazkodást nevezte úgy, hogy *adaequatio* vagy *conformatio*.

A gondolkodás ötödik, megfigyelhető eleme az eddigiekből következik: *átlátszó*, vagyis érthető a gondolkodó számára; amit gondoltunk, egyszeresmind értjük is (ld. 7. repríz). Ez az értés abban a pillanatban történik, amikor az Én artikulálja magát a gondolati csíra formájában. Az ember különböző tudati szinteken tapasztalhatja, hogy „Én-vagyok”, és ennek mindig az az alapja, hogy a gondolat formáját öltött, vagy már korábban, a gondolat csírájával éppen azonosságba lépő figyelemben is önmagát *tapasztalja* az ember. „Az ember csak az intuitív gondolkodási élményen keresztül találhatja meg önmagában zárt totális létezését az univerzumban.” (F 246).

A megismerő érzés ugyanolyan átlátszó önmaga számára, mint alacsonyabb szinten a gondolkodás. A *Philosophie der Freiheit* erre csak utalást tartalmaz. (ld. 8. repríz).

Ha találó képet keresünk erre az átlátszóságra, akkor megtalálhatjuk a kristályokban, drágakövekben és féldrágakövekben, amiknek makulátlan átlátszóságuk ellenére is szerkezetük van, ami láthatóvá válhat. Ugyanígy élményben részesül a meditáló, ha a téma megoldva a figyelem melegétől, és az átlátszóvá váló első vagy megelőző értelmén keresztül „láthatóvá” válik a következő. Így válnak felismerhetővé Dante számára a különböző fény- és láng-alakok (*Paradicsom*, XXIV. 19-től, XXV. 13-tól).

A gondolkodás átlátszósága az a csíra, az a vetés, amiből egyszer létrejöhetne Isten átlátszó országa, a *Jelenések könyve* városa, az Új Jeruzsálem. Átlátszóság az átlátszóvá vált igazi tanú számára.

A gondolkodás *abszolút* jellege, szubjektív és objektív fölötti működése, adottságával függ össze (ld. 9. repríz). De ez az adottság maga az, ami a gondolkodásban *megjelenő*, a rejtetlenségből kilépő szubjektumot összeköti a kész, teremtett világgal, és egyszeresmind el is választja tőle az embert. A gondolkodás kezdetben vagy eredetileg az észlelhető, kész világ része. Ebből emelkedik ki, és így megjelenik, önálló életre ébred az emberben. A belső forrásokból új elemekkel egészül ki a világot leíró és megismerő tevékenység: minden mellékmondat, vagy az ezeket helyettesítő szerkezetek az ember belsejéből származnak – a természetben nincs „noha”, „vagy”, „de” és így tovább. Ugyanebből a forrásból származnak a belső életre vonatkozó megjelölések, mint gondolkodás, észlelés, szavak, fogalmak és így

tovább. A gondolati világ mindkét részének ősforrása a Logoszban van, a külső és belső világ értelmének forrásában.

A gondolkodás összes jelenségét kísérő paradoxon, hogy ez az univerzális elem az egyénben jelenik meg, sőt, ez teszi individualitássá. Ez minden Logosz-jelenségre jellemző. Így egy nyelv is, ami (egy nyelvközösségen belül) kétségkívül univerzális jelenség, csakis az egyénekben és az egyéneken keresztül jelenik meg. A nyelv és az ember individualizálódásának kezdete és hajtóereje ez a használatba vétel. Az individualitás adott formákkal és különbségekkel kezdődik, pl. például az öröklött test érzésével. Az Én meg tudja tanulni, hogy fejlődése során feloldja ezeket az adottságokat, és helyettük saját maga által teremtett, mindig lazább, átlátszóbb formákat használjon. Ehhez az adott vagy a megelőző formákból kioldott erőket használja. A teremtő az embernek adta az egyetlen univerzális szubsztanciát, a szeretetet vagy figyelmet. Ez az ember szellemi lénye. Ahhoz, hogy átvehesse, individualizálnia kell. Az univerzális azonban az ősz-individuumból származik, ezért ez az individualizálás eszköze.

A gondolkodási intuíció hetedik és minden bizonnyal legnehezebben megfogható tulajdonsága, hogy mindig „csak” önmagát érti, és nem valami mást. Az igazi gondolkodás intuíciói *önmagukat jelentik*, nem valami más, nélkülük is létező dolgok jelentései vagy összefoglalásai. Egyrészt az adott világot tagoló szerkezetet adják, ami fogalmak nélkül „összefüggéstelen, de mégis, egyedi részletekre se tagolt világgépet”¹⁸ adna, amiben „minden folytonos kapcsolatban”¹⁹ áll, amiben semmi sem különbözik semmitől, semmi se vonatkozik semmire, semmi sem határoz meg semmit”²⁰, mert „Az egyedi részletek megkülönböztetését a teljesen különbségek nélküli világgépből már a gondolkodás cselekszi.”²¹ Ezt a „gondolkodási cselekvést”, ami elsődleges világgépünkhöz juttat, az emberiség kisgyerekkorában kapja az anyanyelvtől. – Másrészt az intuíciók az ember nem-adott, belső világának építőelemei, amik végső soron az emberből fakadó új teremtés elemeivé válnak.

Azt, hogy az intuíciók önmagukat jelentik, a *Philosophie der Freiheit* úgy ábrázolja, hogy a gondolkodás önmagában nyugvó jelenség (ld. 10. repríz).

A múlt gondolkodás gyakorlatszerű ismételt megfigyelése erősíti a megfigyelő képességet, ami a – mindig szem elől veszített – *jelenből* tekint saját nyomaira, és gyűjt közben tapasztalatokat. Ez a cselekvés elvezet ahhoz a lehetőséghez, hogy felébredjünk a jelenben, még mielőtt a gondolkodás – az intuíció – és hasonlókképpen, az észlelés megfogalmazásának kényszerében „lebénul” a tudat, mivel lesüllyed a múlt szintjére.

Nagyon fontos, hogy a megfigyeléseket a gondolkodásnál kezdjük, és csak aztán terjesszük ki a tudat egyéb *megismerő* folyamataira. *Ma* a gondolkodás a legvilágosabb megismerési elem – hiszen átlátszó –, és mind az önismeretnek, mind egy esetleges tudati iskolázásnak a legvilágosabb tudati tevékenységnél kell kezdődnie. Különben éppen ez marad fejletlen, és akkor az iskolázás nem vezet *megismerő* lelki-szellemi állapotokhoz. De kezdetben önismeret is csak a megismerő lelki képességekre vonatkozóan lehetséges. Először őket kell megerősíteni, megtisztítani az olyan, nem hozzájuk tartozó, nem megismerő, a megismerést korlátozó szennyeződésektől, mint a szokások, előítéletek, elfogultságok, tudatalatti befolyások, asszociációk stb. Később aztán a már megerősödött megismerési mozdulatokkal fordulhatunk maguk a szennyeződések felé is. Önismeretre való törekvéseinkben a tudatalatti befolyása közönségesen túl nagy ahhoz, hogy rá tudjunk látni a személyes-lelki terület igazi valóságára. A gondolkodással való foglalkozásban van rá a legtöbb esélyünk, hogy a megfigyelő a jelenléti szintre emelkedjék, mert az intuíciónak ezt a szintjét minden új értésben pontszerűen érintjük. „A gondolkodás lényét csak intuícióval lehet megragadni” (F 146), mert maga is intuitív lény.

Minél kevésbé adott egy téma, annál több erőre van szükség, hogy a koncentrált figyelembe emeljük, annál aktívabbnak kell lennie a figyelemnek. Ezért kezdődik a figyelem iskolázása²² a gondolkodási és képzetalkotási koncentrációval, aminek témájául egy egyszerű, semleges, nem vonzó, ember alkotta dolgot választunk. Összevetve az észlelésben működő figyelemmel, az előbbit bizonyos értelemben *aktív* figyelemnek nevezhetjük. Kezdetben csak ezen keresztül érhetjük el a figyelem találkozását önmagával, ami nem más, mint az abszolút „Én vagyok” tapasztalása.²³

Éppen ez, a gondolkodás lényébe való behatolás igénye teszi a megfigyeléseket olyan nehezen érthetővé a nem-intuitív gondolkodó számára. A csillagkép, ami lehetővé teszi a szemléletet, ami szárnyat ad neki, olyan gondolatokból áll, amiket *be lehet látni*, de meditatív eredetűek, és ezért igazságukban csak meditációban lehet őket meg is *tapasztalni*. Ilyen kijelentések pl. a következők:

„A gondolkodásban találjuk meg azt a princípiumot, ami megáll önmagában.” (F 51).

„A gondolkodás így olyan elem, ami kivezet önmagamból és összekapcsol a tárgyakkal. De egyszersmind el is választ tőlük, amennyiben alanyként szembeállít velük.” (F 60).

„Nagyon is lehetséges lenne, egy tudat a fogalmat az észleléssel egyszerre, tőle elválasztatlanul kapja meg.” (F 87).

„Hordozója vagyok egy olyan tevékenységnek, ami korlátozott létemet magasabb szférából határozza meg.” (F 90).

„A gondolkodásban az az egyedüli-mindenholi lény vagyunk, aki mindent átjár.” (F 91)

„A gondolkodásban egybeesik, aminek különben mindig elváltan *kell* fellépnie: fogalom és észlelet.” (F 146)

Ezek a csillagok tartják a mennyezetet, ami alatt a gondolkodás, mint a Logosz utolsó leszármazottja, az egykori „látás” – Vidya – maradéka az emberi lélekben dolgozik. A lélek és a saját megváltásán.

III. A tudati lélek gyakorlási könyve – a szeretet a gondolkodásban

A tudati lélek alapvető mozdulatának lehetőségét a Logosz testté válása adta az emberiségnek.²⁴ Ma mindenki ráláthatna a tudatára és a tudat folyamataira, „jó akarattal minden normálisan szervezett ember képes rá” – tudniillik a gondolkodás megfigyelésére (F 46). Továbbá: „Az ember azért tud önmagáról, azért van *öntudata*, mert gondolkodását önmagára irányítja. Az emberi tudatnak szükségszerűen egyszersmind öntudatnak is kell lennie, mert *gondolkodó* tudat. Mert, ha a gondolkodás tekintetét saját tevékenységére veti, akkor őseredeti lényét, vagyis szubjektumát teszi tárgyává.” (F 60). A 19. századi tudatfilozófia alapvető törekvését is ez a mozdulat adta. Csak azért maradt terméketlen, mert a kutató tekintet sohasem fordult teljesen a tudati folyamatok felé, hanem kifelé, a természettudományok szokott irányába, a hordozó vagy kísérő folyamatok felé; illetve a tudati folyamatokat az érzékleti folyamatok mintájára képzelte el. Úgy is mondhatjuk: a tudati lélek nem a szellem-én felé fordult, és ezért az értelmi lélek torz, retrográd mozdulata lett belőle, mert olyan tárgyra irányult, aminek nem tudott megfelelni.

A megismerésre vonatkozó kérdés a *Philosophie der Freiheit*-ben az észleleti világra irányul, ami ebben a műben a kész, teremtett, érzékszervileg észlelhető világot jelenti. Ennek az okát a könyv első fejezetében találjuk: az észleleti világból kell kiolvasni és kioldani a beleírt teremtő bölcsességet, hogy azután teremtő erőként jelenjék meg az emberben.

Ha kutató tekintetünk az észleleti világ, egyszersmind saját magunk felé irányul, akkor először két érzetnek ébredünk tudatára. Az egyik az észleletek adott mivolta, és ezzel egyszersmind egy valóságérzet, ami azt mondja, hogy az észleleteket nem az észlelő csinálja, „ott” vannak, és nem víziók vagy hallucinációk: valóságuk független az észlelőtől, szemben állnak vele. A másik érzet észrevételéhez már további tapasztalatra és gondolkodásra van szükség, és ez abban áll, hogy észrevesszük a tudat szerepét magában az észleleti képben is – a tudati lélek sajátosága –, a „tárgytól” való elválasztottság érzésével együtt. A képzet az észlelt dolog és az én közé áll, és lázas kutatás kezdődik, hogy hogyan jön létre. Az első érzet alapján először föltételezzük, hogy valami tényleg létezik a tudaton kívül. Akkor fölmerül a kérdés, hogy ami „kint” van, hogy jön „be”? Mivel a nem befelé forduló tekintet nem képes megragadni a tudati tartalmak minőségét, kívülről követi a fizikai, kémiai, elektromos folyamatokat, amik a tárgy felől indulva folytatódnak az emberi szervezetben és végül a tudatban végződnek, ahol létre kellene hozniuk a „képet”. Ezt azután a tudatnak ismét kifelé kellene vetítenie, ahol a naiv tudat rátalál. A *Philosophie der Freiheit* a negyedik és ötödik fejezetben tárgyalja a kritikai idealizmus és a transzcendentális realizmus gondolatmeneteit; megmutatja a következetlen, nem befelé forduló értelmi lélek elhibázott gondolati lépéseit. Egy példa található erre a 11. reprízben.

A filozófia eltorzult, tökéletlen önmagára eszmélési kísérleteinek megismétlésében és megcáfolásában a *Philosophie der Freiheit* gyógyító olvasmány, mert arra törekszik, hogy megmutassa, hogyan kellene a valódi önmagunkra eszmélést végrehajtani. Ez a célja a különböző ismeretelméleti nézetekkel való foglalkozásnak, nem a cáfolat. Ezért írja a szerző: „Ez a gondolkodási mód [a kritikai idealizmus] olyan, hogy pusztán cáfolatával még nem tettünk meg mindent, ami szükséges. *Át kell élni* ahhoz, hogy megtaláljuk a kiutat abból a tévelygésből, ahova vezet.” (F 100).

Egy egészséges gondolatmenetnél az ideák érző és akarati összetevői is rezonanciába jönnek; az egész ember gondolkodik, a tudatfölöttiből kiindulva – az ideák főnről gyökereznek. Az ilyen gondolkodás *tapasztalás*, és szemben az elméletekkel *megváltoztatja* az embert. Az ilyen gondolkodásnál az igazság érzése nem lelki jellegű szimpátiákból és antipátiákból ered. Ebbe az irányba mutat ez a kijelentés: „Aki ugyanis *odaadással fordul a lényegi* gondolkodáshoz, az megtalálja benne az érzést és az akaratot is, mégpedig lényük mélységeiben.” (F 143). Ez a megismerő érzés és akarat.

A tudati lélek megpillantja önmagát, és ezért észre tudja venni saját szimpátiáit és antipátiáit, és túl tud rajtuk lépni. „A tudati lélek *megérinti* a minden antipátiától és szimpátiától független, önmagában megálló igazságot.”²⁵ Ez a mondat nyilvánvalóan nem a „helyesség” vagy „megfelelés” értelmében használja az „igazság” szót, hanem úgy, ahogy János evangélista vagy Aquinói Szent Tamás, akiknél az igazság egy világszféra, amit az ember az intuitív értés pillanatában megérinthet. Ebben a pillanatban a tudati lélek és a szellem-én egygyé válik. A szellem-én tapasztalóan él ebben a szférában. A *Theosophie* így ábrázolja az átmenetet: „Ahogy szem nélkül nem érzékelnénk a színeket, úgy a szellem-én magasabb gondolkodása nélkül nem lennének intuíciónk.”²⁶ A „szellem-én magasabb gondolkodása” az intuíció még szavakká nem formálódott, nyelvek fölötti felvillanása.²⁷

Az önmagunkra eszmélés vagy önmegismerés feladata nem az, hogy megismerjünk, leképezzünk, leírjunk valamit, ami már megvan, hanem az, hogy megvalósítsuk a lépésről lépésre, egyre magasabb tudati szinten önmagára eszmélő Ént. Eközben megismerhetővé válik a magunk mögött hagyott tudat mibenléte is. Így függ össze az ember és az emberiség sorsa az önmagunkra eszmélés minőségével. A *Geheimwissenschaft* fejezeteinek elrendezése ezt az üzenetet *is* hordozza. A *Philosophie der Freiheit* utat mutat ehhez a feladathoz.

Az öntudat, a tudati lélek mozdulatának *lehetősége* adott, anélkül, hogy az embernek tennie kellene érte valamit; de a mozdulat *végrehajtása* teljes mértékben saját cselekedete: „Csak a tudati lélekben mutatkozik meg először az »Én« igazi természete. Mert míg az érzetben és az értelemben^k a lélek belefeledkezik valami másba, a tudati lélekben saját lényét ragadja meg. Ezért a tudati lélek csak egy bizonyos belső tevékenységen keresztül ragadhatja meg ezt az »Ént«. A külső tárgyak képzei létrejönnek, ahogy a tárgyak jönnek és mennek; és ezek a képzetek tovább dolgoznak saját erejükből az értelemben. De ha arról van szó, hogy az »Én« önmagát észlelje, akkor nem lehet pusztán *odaadottságban*; ahhoz, hogy önmaga tudatára ébredjen, belső tevékenységgel kell felszínre hoznia saját lényét saját mélységeiből. Az »Én« észlelésével – az *öntudatra eszméléssel* – kezdetét veszi az »Én« belső tevékenysége. Emiatt a belső tevékenység miatt az Én észlelése a tudati lélekben egészen más jelentőséggel bír az ember számára, mint bármi más, ami a három test¹ és a lélek másik két tagján keresztül elér hozzá.” (G 69).

Az irányváltás világosan követhető. És csak ez, a belülről létrehozottra való rálátás teszi lehetővé azt a radikális megkülönböztetést, amit a *Wahrheit und Wissenschaft*-ban^m találunk. A *Philosophie der Freiheit* kevésbé radikálisan mutatja be ugyanezt. Arról a gondolatkísérletről van szó, ami eltávolítja a fogalmi részt az észleletekből. A *Philosophie der Freiheit*-ben a fogalmak elhagyása az „egyed dolgok összefüggéstelen aggregátumáig” jut el (F 61 és 94). Könyvünk II. fejezetében a *Wahrheit und Wissenschaft* radikálisabb eljárását mutattuk be. A

^k Érzeti- és értelmi lélekben.

¹ Fizikai- élet- és érzékenységtest.

^m R. Steiner: *Wahrheit und Wissenschaft – Vorspiel einer «Philosophie der Freiheit»*, GA 3.

két mű közötti különbséget a különböző célkitűzés magyarázza. A *Philosophie der Freiheit* a szabad, teremtő cselekvés jegyében áll, a *Wahrheit und Wissenschaft* inkább az észlelési megismerés pontos menetével foglalkozik. Ezért a *Philosophie der Freiheit* célkitűzéséhez elégséges az adott és nem-adott közötti határ kevésbé radikális leírása. Az egyes dolgot a világegészből kiemelő fogalom rejtve marad a dologban. Ezért sorolja az egyes dolog megkülönböztetését az észleléshez.²⁸

A participáló tudat elvesztésével, a természetből való kilépéssel – ahol a természet szellemi értelemben is veendő – megmarad az emberben egy erő, ami összeköti az elszakadt résszel: a megismerés ereje, ami először megismerő-befogadó akaratból és érzésből áll, és amiből mára a gondolkodás maradt meg. Rokonság és affinitás él benne a világ készre teremtett – számára adott – részével. Ez teszi lehetővé, hogy a gondolkodás megismerje az elszakadt világot. A gondolkodás annak a világnak a maradványa, annak az azonosságnak, ami nemcsak abban különbözik mai megismerési élményünktől, hogy az ember még át tudta élni a dolgokból sugárzó érzést és akaratot, hanem abban is, hogy a dolgok még tartalmazták azt, amit ma *megismerésnek* nevezünk, és úgy képzelünk el, hogy az emberből kiindulva, közvetetten jön létre. A Nap nemcsak az volt, amit ma úgy látunk, mint fényt és meleget, hanem Nap-ézés, Nap-akarás és Nap-megismerés egyszerre. Az ember nagy exodusában magával vitte a megismerést ebből az egészből; és ennek az utolsó, halvány visszfénye a gondolkodás. Affinitása van a teremtés bölcsességéhez – az első szeretethez, ami áthat minden teremtményt, mert a Teremtő szeretete, kettős értelemben. A *Philosophie der Freiheit* az önmagára való ráébredésben, a gondolkodás mélységeiben talál rá erre a megismerő érzésre: „Az a látszat, hogy a gondolkodástól kiszárad a lélek, csak az előtérbe nyomuló árnyéka fénytől áthatott, a világ jelenségeibe melegen alámerülő valóságának. Ez az alámerülés annak a gondolkodás működésében áramló erőnek a segítségével történik, ami a szellemi jellegű szeretet.” (F 143). A „világ jelenségeibe való alámerülés” mintegy a gondolkodás – vagy Platón felfogásában az ember – emlékezése, reminiscenciája.²⁹ Az Istentől származó Első Szeretet bölcsességgé válik a teremtett világban, az emberben pedig a hozzáfűződő választott rokonságának erejévé.

Hasonlóan a gondolkodáshoz, az észlelés is az ember és a világ együttélésének maradványa (ld. a következő fejezetet). A hetedik, az átélésről szóló fejezetben foglalkozunk azzal, hogy ez a fajta szeretet vagy a figyelem a lélek alapereje.

Annak a megismerése, „ami van”, az Első Szeretethez tartozik. A szellemi világ megismerésében is központi szerepet játszik. Steiner azt mondja erről a szeretetről: „Ezután tovább haladhatunk... a tudat éber ürességétől oda, hogy kifejlesztünk egy olyan erőt a lélekben, amit közönségesen nem szoktak megismerési erőnek tartani: a szeretet erejét, a minden dolog, minden lény felé irányuló szeretet erejét. És ha – miután kiléptünk ebbe a teljesen másfajta világba, ami nem csak csillagfényesen, hanem lényét-megnyilatkoztatóan tárja eléink a kozmoszt – teljesen átjár bennünket ez az erő, ha kiléptünk a világmindenség e spirituális óceánjába, és ha ekkor meg tudjuk őrizni azt, amit a Földön szellemi-lelki-testi szervezetünk adományaként kapunk meg, ha meg tudjuk őrizni és mérhetetlenül ki tudjuk terjeszteni a minden lény felé irányuló szeretet és odaadás erejét, akkor megismerési erőnk is egyre jobban kifejlesztjük.”³⁰

Ha „megfigyelünk” egy gondolatot – az elmúlt gondolkodás, szemben az érzésekkel, meg tud *maradni* a múltban –, ha megfigyeljük a gondolatot, akkor először is az a benyomásunk, hogy ott van, megjelenési formájától, a szavaktól, a mondat felépítésétől stb. függetlenül *valóság*. Másodszor megláthatjuk, mint jellegzetes gondolati *formát*, ami megint csak független a

kifejezési formától – *van*. Ezzel a megfigyeléssel elindulhatunk *visszafelé*, a gondolt keletkezésének irányában; a megfigyelőképesség már, legalábbis pillanatokig, a jelenben *van*.

Ha a visszafelé tartó mozgás elég intenzív, akkor eljutunk a gondolkodáshoz, a *folyamathoz*, vagyis az intuíció jelenéhez. Ha tovább haladunk, akkor az *érzés* még nagyobb világosságához jutunk, a megismerő érzés felhőjéhez, a gondolkodás eredetéhez, amiből a gondolat lett. A gondolat létrejöttében, pillanatnyi felvillanásában ez az érzésfelhő működött.

Ha még tovább haladunk visszafelé, akkor egy akarati csírához jutunk, ami még oldott állapotban hordja az érzésszel és gondolati formát. Az emberi Énnek hosszú utat kell megtennie képességei fejlesztésében, amíg ebben a világosság-akaratban artikulálni tudja magát, amíg önállóan tud mozogni és újat kialakítani benne. Az út itt nem ér véget, tovább nyúlik fölfelé. Az egyes gondolat mindig *rész*, a folyamatosan fölfelé táguló univerzális világosság része. Mennél följebb hatol az emberi szellem, annál általánosabbá válik a jelentés alakja, egészen a legfelső pontig, ahol az egész világ, a maga térbeli és időbeli sokféleségében *egyetlen* pillanatban „érthetővé” válik, ahol tagoltság és egység egybeesik, és zavartalanul megáll egymás mellett. Ez a teljes átlátszóság helye, amiből a gondolkodás, a megismerő érzés, minden megismerő mozdulat átlátszósága ered, ez a teremtő világosság ősforrása.

IV. Az észleleti világ

Az önmagunkra eszmélés jósága vagy mélysége egyrészt abban mutatkozik meg, hogy milyen magasra ér a gondolkodás tapasztalásában visszafelé, forrásai irányában; másrészt, ha ismeretelméletet akar csinálni, akkor abban, hogy mennyire tud kiiktatni az elmélet kezdetéről minden *előfeltételt*, mennyire tudja szabadon tartani minden megismeréstől vagy ismerettől. Az előzőekben, az önmagunkra való eszmélés volt az, ami képes volt kiemelni a szeretetet a gondolkodásban való rejtettségből. Az észlelésre vonatkozóan még nehezebb ez az önmagunkra való eszmélés, a már említett, minden észleletet kísérő valóságérzet miatt. Az Éntudat a gondolkodásban gyökerezik, és a gondolkodás maga az önmagára eszmélés eszköze. Ha az észlelési világra irányul, ahogy szembenállásában a mai ember számára adott, akkor fokozottabb éberségre van szükségünk ahhoz, hogy megközelítsük a kívánatos előfeltétel-nélküliséget.

A dolgok, tárgyak szembenállása, „éntelen” jellegük, sziklaszilárd tapasztalásnak tűnik, és nemcsak a hétköznapi tudat kiindulópontja, de a legtöbb gondolkodó is ebből indul ki. Éppen az a tapasztalás veti fel a legnehezebb kérdéseket, ami a kívülálló dolgoknak a tudaton kívüli létet tulajdonít.

A *Philosophie der Freiheit* az egyedi dolgot veszi kiindulópontnak, a mai emberiség tudati állapotának megfelelően. Az egyedi dolog elsőre úgy jelenik meg az észlelő számára, mint ami *adott*. Feltűnhet azonban, hogy már *valami*, határai vannak, meg lehet különböztetni környezetétől. Ez egy rejtett, eddig észre nem vett fogalmiságra utal, ami csak az észlelő megfigyelő tudatából bújhatott az észleletbe. A *Wahrheit und Wissenschaft*, mint a második fejezetben már láttuk, következetesen végigviszi az észleletek megszabadítását a fogalmaktól. Akkor az észleleti világ bármiféle szerkezet híján marad, nincsenek egyedi dolgok, csak tagolatlan folytonosság. Ez a szó szoros értelmében absztrakció, gondolatkísérlet; eredménye sohasem válik tapasztalássá az ember életében. Ha az ismert fogalmak nem lépnek elő, akkor valami más jelenik meg helyettük (ld. később). Az előfeltétel-nélküliséghez végre kell hajtani a fogalmaktól való radikális megtisztítást. Akkor válik csak világossá, hogy fogalmiság nélkül egyetlen egyedi dolgot sem lehet észlelni. De le kellene vonni az ontológiai következtetést is: A világot teremtése ideákon, az általunk ismerteknél hatalmasabb ideákon keresztül történt, a Logosz világán, a Szón keresztül. Minden részlet már valamilyen „az”, vagyis fogalmilag körülhatárolt.

A fogalmaktól való radikális megtisztítást *gyakorlatilag* nem lehet az elhagyás útján elérni, két okból is. Az egyik, hogy az észleleti világ nyilvánvalóan strukturált – ezt minden használata, kezelése tanúsítja. A másik, hogy a tudat sohasem *üres*. Ha nincsenek benne fogalmiságok, üresnek tartjuk. Akkor azonban a megismerő érzések tudata, a világosságé, mert egy teljes mértéken sötét tudat, nem tudat. A tudat azt jelenti, világosság, valamilyen szinten. Nem elvben üres edény, egyáltalán nem edény, hanem világosság.³¹

A fogalmak elméleti elhagyásának azonban nemcsak a filozófiai jelentősége hallatlan, hanem kétszeresen is mélyebb értelme van. Egyrészt lehetővé teszi, hogy megkérdessük, hogy mi van a fogalmak nélküli tudatban. Ezt a kérdést csak tapasztalás alapján lehet megválaszolni³², mégpedig a következőképpen: magasabb, valódi ideák. A természeti dolgok az ilyen ideák érzékszervileg észlelhető *jelei*. Érezhető, akaratot árasztó ideák. Elviselésükhöz az emberi Énnek meg kell erősödnie. Ezek azok, amik az észlelési gyakorlás során elhalványítják az

ismert és megszokott fogalmakat, azáltal, hogy a helyükbe lépnek. A „pótfogalmakat” e nélkül nem lehet teljesen eltávolítani vagy kioltani.

Másrészt, ez a tapasztalat megvilágítja, hogy – amint elméletileg belátható – a nekünk ismerős természeti „fogalmak” valójában nem igazi fogalmak, inkább nevek, amik ismereteknek felelnek meg és nem megismeréseknek. Ezért nevezhetjük őket pótfogalmaknak. Ismeretek akkor jönnek létre, ha valamit külsődlegesen írunk le, kiszámolunk, külső jegyek alapján azonosítunk, ha csak a megjelenést tekintjük mérvadónak.

A természettudomány törvényei nem a természet igazi törvényei. Utóbbiakat csak akkor lehet kiemelni a rejtettségéből, ha *olvassuk* a természetet, mint egy *szöveget*, vagyis mint azt a *jelentést*, ami kiegészíti a megjelenést és így értelmet ad neki. A skolasztika fénykorában erre törekedtek. Steiner is ezen a nézeten van; a természettudományt nem tartja képesnek arra, hogy igazi megismerésekre jusson.³³

Az állócsillag, hogy nincs dolog fogalom nélkül, központi szerepet játszik a *Philosophie der Freiheit* ismeretelméleti megfontolásaiban. Steiner hangja szinte szenvedélyessé válik ennél a témánál – e mögött a Logosz érzete áll, ami ellentmond a fogalom nélküli dolog elképzelésének: „Milyen jogon nevezitek a világot késznek, a gondolkodás nélkül késznek? Vajon nem ugyanolyan szükségszerűséggel hozza-e létre a világ az ember fejében a gondolkodást, mint a virágot a növényen?” (F 86). – „Könnyen lehetséges lenne, hogy valakinek a szelleme az észleléssel egyszerre és elválasztatlanul kapja meg a fogalmat. Az ilyen valakinek eszébe se jutna, hogy a fogalmat ne tekintse a dologhoz tartozónak.” (F 87). Ez valóban lehetséges is volt az egykori, participáló tudatban, ami észre se vette a fogalmat, mint önálló egységet. És ismét lehetségessé válhat, ha elérjük egykor a Goethe-i pillantást³⁴, a fogalmak tudatosságának teljes megőrzése mellett.

Steiner felfogása ezzel közel kerül ahhoz a skolasztikus tézishoz, ami még a skolasztika után is sokáig része volt a filozófiai curriculumnak: *omne ens verum* – minden létező igaz. A mondat csak akkor érthető, ha a „verum” kifejezést az aletheia, a rejtetlenség értelmében fogjuk fel. Akkor azt mondja a mondat: minden létezőt a Logosz teremtett, minden létező szól, kinyilatkoztatja magát, megismerhető – jelentése van.

A fogalmat, mint olyat észre se vevő participáló tudat eltűnésével megszűnt a fogalmiságok és észleletek eredeti, együttes adódása. Csak ekkor merül fel a kérdés: hogy lehet megismerni a továbbra is – de immár fogalmiságok nélkül – adott észleleti világot? Az észleleti képek elsőre szubjektívnek, erősen az észlelő befolyása alatt állónak tűnnek. A *Philosophie der Freiheit* az elkülönült észleleti képet szubjektívnek, az észleleteket objektívnek nevezi (12. repríz). A hetedik fejezet megvilágítja ennek a nézetnek a hátterét: „Az észlelő lény szervezete határozza meg, hogy milyen alakban jelenik meg a szubjektummá és objektummá szakadt világösszefüggés. Az objektum nem abszolút, hanem csak relatív, az adott szubjektum vonatkozásában. Az ellentét feloldása ezért szintén csak az emberi szubjektumra jellemző specifikus módon történhet. Amint az észlelésben a világtól elszakadt Én a gondolkodó szemléletben ismét összekapcsolja magát a világösszefüggéssel, megszűnik minden további kérdés, ami csak az elválasztottság következménye. Egy másfajta lénynek másfajta megismerése lenne.” (F 126).

Ezzel további csillagot fedeztünk fel a filozofálás egén. Az elválasztás szubjektum és objektum, az Én és a világ között szubjektív, annyiban, hogy a szubjektumtól, képességeitől, fogalomkészletétől függ. Ha mindezek meghatározták a törésvonalat (vagy -felületet), akkor

maga az észlelet már objektív az észlelő számára. A lényeg azonban az, hogy a gondolkodás és az észlelés úgy jön létre a törésfelület mentén, hogy *összetartoznak, egymásra hangoltak*: az ember addig érti a világot, ameddig a *gondolkodása* elér, mint egy szöveg olvasásakor. Észleletként attól a pillanattól adódik a világ, ahonnan korlátozott gondolkodása már nem tudja kiolvasni a jelentést. A világ *adódik*, így vagy úgy, ahogy egy szöveg másképp adódik egy analfabétának, mint valakinek, aki olvasni tud. És ne feledjük, hogy egy igényes szöveget sokféleképpen lehet olvasni, az értés különböző szintű mélysége szerint. A szubjektumot és objektumot elválasztó felület helye megváltoztatható. A tudat fejlettségi szintjétől függ.

Az olvasásban megfelelő képet találunk az észlelő és az észlelet anyagtalan kapcsolatáról, egyszersmind az értésről is, akkor is, ha magát az észlelet adódását érzékszervileg észlelhető folyamatnak képzeljük. Nem nehéz belátni, hogy már a legegyszerűbb nem értő észlelés is egy fajta alacsonyabb rendű olvasás: az ember csak minőségeket tud észlelni, pl. érzékszervileg észlelhető vagy érzésszerű minőségeket – és ez már kezdeti olvasás. Aminek nincs minősége, azt nem lehet se gondolni, se észlelni.

A *Philosophie der Freiheit* inkább filozófiai kifejezőmódját kiegészíthetjük továbbiakkal. 1905. október 12-i előadásában Steiner ugyanerről a témáról beszél: „Az, hogy egyáltalán képesek vagyunk észlelni a világot kint, a fizikai térben, mint színes és hangos világot, azért lehetséges, mert magunkban gondolatokká tudjuk alakítani. Megkapjuk az észleletet, és elgondolkodunk róla. Ha az észleletekben nem lennének gondolatok, akkor a legnagyobb ostobaság lenne gondolatokat alkotni róluk. Ha az észleleteket nem gondolatok hoznák létre, akkor a gondolatok pusztán illúziók lennének. Az észleletek kombinációját az adja, hogy az észleleteket először az általunk kihámozott gondolatok építik fel: a természeti törvények. Ezek nem mások, mint gondolatok; a teremtő Szellem, a Szent Lélek. Az észlelet a határ a kettő között, ahol a mi gondolataink érintkeznek a teremtő gondolatokkal odakint.”³⁵

Ez a leírás megvilágítja a gondolkodás és az észlelés összetartozását, kölcsönös megfelelését, hasonlóan Aquinói Tamás mondatához: „A természeti dolog két intellectus [ugyanis az isteni és az emberi] között jön létre; és mind az egyikhez, mind a másikhoz való hasonulása szerint nevezzük igaznak. – *Res ergo naturalis inter duos intellectus constituta, secundum adaequationem ad utrumque vera dicitur.*” (*De veritate* 1,5). Az *intellectust* fordíthatjuk „megismerő szellemek”, *verust* „igazságnak” az aletheia értelmében; megismerhető a kinyilatkozásban. Fontos látnunk, hogy Tamás a természeti dolgot nem tekinti abszolút, önmagában létezőnek, hanem az isteni és emberi megismerési képesség találkozási felületén megjelenőnek – és ez a felület mindkét irányban elmozdulhat. Isten megismeri a természeti dolgot, ami ezáltal létezik; az ember is megismeri, és ez határozza meg észleleti képét az emberben. Észlelés és gondolkodás eredetileg egy: közvetítő világosság. Egy még korábbi tudati korszakban az lenne érvényes, hogy az észlelés és a gondolkodás egy: *ők a dolgok*. Ma a világ világosság vagy a világosság jele, ami annyi, mint összesűrűsödött világosság.

Minden fogalmiság és idea univerzális – eltekintve az emberek, egyéb Én-lények vagy speciális dolgok, állatok és tárgyak neveitől és tájmegjelölésektől. Az észleleti világ azonban egyedi részletekből áll. De ezeket is az univerzális egyedi eseteként fogjuk fel. *Ez a nyírfa* – a szellem *kiolvassa* az univerzalist az egyediből. Látunk egy fűszálat, és azt mondjuk, „fű”, látjuk *a fűszál* zöld színét, és azt mondjuk „zöld”. Ezért minden észlelés már *olvasás*, és az egyedi dolgokon átvilágít az univerzális: a dolgoknak átlátszóvá kell válniuk a fogalomban. A gondolkodás átlátszósága kezd kiterjedni az észleleti világra.³⁶

Nemigen vesszük észre az oszcilláló mozgást az olvasásban az észlelés és az értés között, nemigen vesszük észre, hogy az értés oldalára való kilengésben egyetlen pillanatra, az értés pillanatára, átlátszóvá válnak a jelek. Az emberi szellemre jellemző a figyelem ingamozgása az egyedi és az univerzális között. Az univerzálisban a megismerés közelebb ér a világ egységéhez. Az ember hozzá tud férni ehhez az egységhez.

Egy szöveg olvasásakor kétféle értelme is van az észleleti adott kiegészítésének fogalmakkal. Egyrészt ebben áll helyre az az egység, amit egyedül „szövegnek” nevezhetünk: a jelek, értelmükkel, jelentésükkel *együtt*, ahogy az író értette őket. Másrészt azonban a jelentések napvilágra hozása az Én-lény teremtése. Nélküle soha nem válnának „jelentésekké” ezek a jelentések, nélküle senki nem tudná őket észrevenni, lépésről lépésre megérteni és megismerni, és így a jelek se válnának valóságokká.

Az adott világ megismerésében helyreállító, de egyszersmind teremtő mozdulat is működik. A helyreállítás az észlelés és gondolkodás közötti elválasztó felületen keresztül történik, ami lehetővé teszi, hogy az észleletet a *megfelelő* ideával kössük össze. Ebben az ember a legjobb esetben összekapcsolódik azzal az ideával, és visszaadja az észlelésnek azt az ideát, amelyik eredetileg hozzá tartozik, amelyik megteremtette. A teremtés ebben az esetben abban áll, hogy az ember kiemeli az intuitívan megtalált ideát rejtettségéből rejtetlenségébe. Ha az ember nem végezné el ezt a munkát, akkor egyrészt a teremtett világ nem lenne teljes – a kiegészítés is teremtés –, másrészt az ideák nem jelennének meg: csak az ember teszi őket valósággá. Más lényeken keresztül nem tudnának megjelenni.³⁷

Bizonyos értelemben az ember teremt az észleleti világot. A természetet nem ő teremt, ahogy a színházi közönség se teremt *Hamletet*, de bizonyos értelemben mégis folyamatosan teremt a természetet, ahogy a színházban is minden néző megteremt a maga individuális *Hamletjét*. Ez a „teremtés” lehet rombolás is; egyrészt, mert az ember sok minőséget nem észlel, mint pl. az életet, és a természet ideáit a külsőségekre vonatkozó fogalmakkal helyettesíti – nyírfa az, ami *így és így* néz ki –, másrészt mert nem is tekinti a természetet szövegnek, olvashatónak.

Az ember azonban *teremt* – legalábbis teremthetné – az észleleti világ megismerését, ami sohasem adott *mint megismerés*. A participáló „tudat” nem volt megismerő, csak *bánni* tudott a természettel önmagán belül, tulajdonképpen nem is volt tudat, inkább állapot. A megismerés, már az adott megismerés előtti tagolása is, és egyáltalán az adott megismerésére irányuló minden tudatos munka emberi teremtés. A világkép az ember teremtése, akár pozitív, akár negatív értelemben. A következő fejezetben a „tovább teremtésről” lesz szó.

V. A világtörténe

Az észleleti kép radikális megtisztítása a fogalmaktól – egy olyan mozdulat, amit egy olyan zseniális filozófus, mint Husserl is megkísérelt, ha nem is olyan mélyrehatóan, mint Steiner – része annak a tisztítótűznek, amin az emberi léleknek át kell mennie, mielőtt tudati lélekként megvetheti a világ újrakezdésének alapját. Innen ered Steiner nagybecsülése Max Stirner, Nietzsche, Haeckel irányában – mindnyájan hozzájárultak az áthagyományozott, immár kiüresedett értékek lebontásához. És innen ered – néha talán nem teljesen indokolt – ellenérzése a misztikusok irányában. Ennek a tisztító szellemi mozgásnak az iránya a *szegénység* – a szellemben átélt szegénység (Károlinál lelki szegénység), a tehetetlenség, ahogy néha nevezik, a gazdagság elvesztésének beismerése. Csak a szegénység válhat befogadó kehellyé, ami magához vonzza a szellemet: *nincs semmije*, ami akadályozhatná az új, a természet és a világtörténe igaz, valódi ideáinak megjelenését.

Hogy a világ – az észleletek és a belső forrás világa – *történe*, és nem statikus létezés, az archaikus tudat számára tapasztalás volt, a későbbi vallásos tudat számára tudás. Azt jelentette, hogy semmi sincs statikusan, egy kő vagy egy szikla sem, hanem folyamat, ami elvonul az ember előtt. Ha a tudat fölemelkedik az élet – a szellemi jelenlét vagy imagináció – szintjére, akkor ez ma is tapasztalássá válhat. A dolgok történnek, az élettelen dolgok is, mintha hosszan tartott hangok lennének. Az inspirált tudat átéli ezeket a hangokat. Az összehasonlító nyelvészet megállapítja, hogy mennél archaikusabb egy nyelv, annál nagyobb az igék aránya a főnevekhez képest. És utóbbiaknak is ige jellegük van az ilyen nyelvekbenⁿ. A történe mögött lények tevékenykednek: istenek, vagy helyetteseik, a természeti szellemek.

A „világ” ideája csak az *öntudatra* ébredt emberben merül fel; ez azt jelenti, hogy ő is a világhoz tartozik, akkor is, ha tagadja ezt. Ha a „világ” történe, akkor az ember a tanú, a kijelentő szerepét játssza benne. Nélküle nem lenne „világ” vagy világtörténe. Ha elképzelsz egy világot önmaga nélkül, akkor még ez is az ő elképzélése.

Mivel az ember – az elkülönültség tudata nélkül – az archaikus korban is része volt a világtörténe, *egy világ volt*. Ebből az egységből vált ki az ember abban a minden mitológia és hagyomány által ismert folyamatban, aminek kezdetét bűnbeesésnek nevezzük, és amit a különváltan felhangzó népnyelvek folytattak. Az így létrejött kettősségnek megfelelően az ember két, az idők során egymástól egyre jobban eltávolodó képességet vitt magával a világgal való összekapcsolódáshoz: az észlelést és a gondolkodást. Az öntudat a gondolkodásban és a gondolkodás segítségével jön létre. A tudati lélek számára ezért először a gondolkodás az, amit közösnek ismer fel a természetben és önmagában. A *Philosophie der Freiheit* leírja ezt a – Goethére emlékeztető – felfogást: „Mi magunk vagyunk, akik elszakítjuk magunkat a természet anyaföldjétől, és „énünket” szembeállítjuk a „világgal.” (F 33). A gondolkodás szembeállítja a szubjektumot és az objektumot, és egyszerre mind össze is köti őket.

Teljesen egyértelmű, hogy itt – ahogy Goethe a természetről szóló írásában is – a szokásos elkezeléseinktől teljesen különböző „természetről” van szó, amihez, ahogy a fenti gondolat folytatásában a *Philosophie der Freiheit* írja, nem vezet vissza semmilyen elmélet, se absztrakt gondolkodás, se szentimentális érzések. Mert az a gondolkodás, amit ma a hétköznapban és a szokásos tudományban alkalmazunk, az összes kiegészítő szentimentális érzéssel egyetemben,

---

ⁿ Pl. az indogermán nyelveknél archaikusabb magyarban a főnév is lehet állítmány, mint pl.: ez egy asztal (és nem: ez *van* egy asztal, mint pl. a németben: *das ist ein Tisch*, vagy az angolban: *this is a table*).

minőségében éppen a szellemi-fizikai természettől való különváltságon alapul, és ezért nem tud mást, mint ragaszkodni az elválasztott természet ma szokásos képéhez. Ezzel meghatározza az észlelés minőségét is (ld. a IV. fejezetet az észleleti világról).

Az, hogy a *Philosophie der Freiheit* a „világot” történésnek, a világtörténésnek tekinti, mutatja, hogy mennyire igaza van azoknak, akik, mint Karen Swassjan, rámutatnak, hogy Steiner és a mi gondolkodásunk között körülbelül akkora a különbség, mint Rembrandt és a mi festési képességünk között. A modern én-tudaton megtörik a világtörténés: az észlelést letompítják a hozzáfűzött fogalmak, ezért nem folytatódik törés nélkül cselekvésben, kivéve azokat a ritka pillanatok, amikor az ember nem a szokásos emberi módon „reagál”, hanem lélekjelenlétből, intuícióból cselekszik. Általában nem vesszük észre, ahogy a fogalmak beleszólnak az észlelésbe (13. repríz). Maga az észlelés a világfolyamathoz tartozik.

A participáló tudatban az ember azonos volt a világtörténéssel, ezért nem is volt mai értelemben vett tudata, és nem is tudta magát megkülönböztetni a dolgoktól, ahogy ez ma is előáll néha, a teljes odaadottság állapotában. Csak éppen a mai ember ezt ritkán éli meg, és tudatilag legnagyobb részét „önmagánál” van, önmagával van elfoglalva (13. repríz). Az archaikus tudatban, szélsőségesen fogalmazva, nem volt se szembenállás, se tapasztalat, se öntudat, hanem együttélés, szellemi szimpátiában.

A modern tudatban aszimmetrikus a figyelem ingamozgása odaadottság és önmagánál-levés között: odaadottság egy *pillanatra* az intuícióban, amiben az ember „megfeledkezik” önmagáról, vagyis hétköznapi énjéről – és a „tudósítás” utána. De a világegység hosszan tartó megszakításai is a világtörténéshez tartoznak. Steiner maga az én – nem érzékszervi – észlelést, az önészlelést is a világtörténés területéhez sorolja. Ez Arisztotelészre emlékeztet: „*Anima quodammodo omnia* – a lélek bizonyos értelemben minden.” (*De anima* III, 8; 431 b) – egy mondat, ami számos variációban olvasható Aquinói Tamás nagy művében. Mert a „dolgok igazsága” nemcsak azt jelenti, hogy a dolgok értelmek, jelentések, kijelentések, hanem azt is, hogy az emberi lélek hozzá tud férni ezekhez az értelmekhez, jelentésekhez, kijelentésekhez, tapasztalni tudja őket, és tud is erről, vagyis rálátása van erre a viszonyra. A megismerésben a lélek – legalábbis egy pillanatra – azzá válik, amit megismer. *És csak ez a pillanat számít*; meggyógyul benne a világtörténés szakadása, és a világ *él*, és ezekből a pillanatokból *túléli, áthidalja* a megszakításokat^o – aletheia megszakíthatatlanságot is jelent.

Az emberi lélekben áll újra helyre a világ folytonossága – benne is szakadt meg. A helyreállítás nem a régi állapot ismétlése. Csakis az ember teremtő erején, *kezdésén* keresztül jön létre, aminek első lépése, hogy *ráébredünk, rákérdezünk* önmagunkra a tudati lélekben, és már ez sem adott. Az új folytonosságot azonban az is megkülönbözteti a régitől, hogy egyidejűleg *tanúja* van – és ez a tanúság új. Ettől a szellemtörténeti pillanattól kezdve érvényes, hogy: „Az ember nemcsak nézője a világnak, de színtere is, amin mindig újra lejátszódnak a nagy kozmikus események. Mindig mondtam: Az ember lelki élete a színtér, amin a világtörténés lejátszódik.”³⁸ Teremtő ereje révén, immár az ember a világtörténés továbbmozgatója. Nélküle ez csak okok és okozatok végtelen sorozata lenne, *igazi*, újat hozó jövő nem jönne létre, *az ember nélkül* valóban beállna a „hő-halál”. – Az idézett mondat meditációs mondat, és van még egy jelentős vonása. A teremtett világnak volt értelme, jelentése. De ez csak addig érvényes, amíg az ember nagykorúvá nem válik; és éppen a világ neveli az embert a nagykorúságra. Innen kezdve az ember ad a teremtésnek más, mindig változó értelmet – hasonlóan egy régi

---

^o Überlebt die Unterbrechungen – lefordíthatatlan szójáték, szó szerint talán így: *fölüléli* a leszakadásokat.

meditációs mondathoz, ami az általa fellobbantott tudati fejlődés után új jelentést nyer a megváltozott tudat számára.

Ha az ember megtanul meditálni, megtanul *megmaradni* az igazság szférájában, akkor át tudja élni a megfelelő, Steiner által szavakba öntött igazságot – mint meditatív igazságot. Egy másik így szól: „A gondolkodásban egynek érzem magam a világtörténés áramával.”³⁹ Ez a mondat egészen biztosan nem információ. Gondolkodás – vagy, amit annak tartunk – közben közönségesen semmit sem „érezünk”, és a legkevésbé azt, hogy egyek lennénk a világtörténés áramával, amiről fogalmunk sincs. De ha az ember megvalósítja „a gondolkodásban”, hogy benne marad a gondolkodás közönségesen át nem élt jelenében – amiből minden már *gondolt* gondolat kizökkent –, akkor átlátszóvá válik a mondat nem-diszkurzív jelentése és kettős értelme is, az első és a második, továbbteremtő szeretet vonatkozásában.

A megismerő és a megismert átmeneti azonossága a megismerés odaadottsági része felé való rövid kilengésben valósul meg a lélek ingamozgásában. Ebben az odaadottságban a lélek formálni engedi magát. „Amennyi léte van egy dolognak, annyira megismerhető” (Aquinói Tamás: *Summa*, I, 16,3). Ez a másik oldala a dolog és ember viszonyának a világtörténésben. A dolgok jelek – jelentések jelei, és ami nem lenne bennük jelentés, annak léte se lenne. A *létezés* azt jelenti – az „omne ens verum” értelmében –, hogy megismerhető. Ez egyszersmind kimondja a világ szöveg-jellegét, és ezzel a világtörténés dráma jellegét is. A jel tömörített, sűrített szellemiség^{40,p}, ami így meg tud jelenni az érzékszervi észlelhetőség világában, azért, hogy az emberi szellem kiolvassa onnan. Ne feledjük, hogy „világ” és „dolog” csak az ember számára, vagyis az ember által létezik. A megismerés kioldja a jelentés igazi lényét jellé varázsolt állapotából. A jelek mindig többértelműek, ez az ember teremtési teréhez tartozik, és az ember a jelentések elővarázsolásában *válik* emberré. Aminek nincs jelentése, az az ellen-teremtés, csökkentett léte van, vagy *nincs*, ahogy a *János jelenései* beszél a gonoszról – egy lyuk a létezésben: „amely vala és nincs, noha van” (*Jelenések könyve* 17, 8).

Késői művében Aquinói Tamás egyetlen mondatban összefoglalja a lét, mint történés és a megismerhetőség összefüggését: „*Ipsa actualitas rei est quoddam lumen ipsius.* – A dolog valósága, aktuális létezése, mintegy a világossága.” (*De causis* I,6). Annak fényében, ahogy Steiner megvilágítja a „világtörténés” fogalmát, az „actualitást” is jobban érthetjük: nem dologiságot – „realitást” – jelent, hanem *történést*, ami a dolog világosságában áll. A *világosság* azonban történés, ami sugárzik, fénylik. A világ a világosság árama; megint csak Steiner értelmében, minden észleleti minőség „fény”, világosság. Ez az áramlás az ember tudatában gondolkodássá és észleléssé alakul. Az archaikus tudatban még nem válnak el, a modern tudatban az öntudatra ébredt ember egymáshoz vezet és összekapcsolja őket, és így jön létre a „teljes” vagy „igazi” valóság.⁴¹

Az érzékszervileg észlelhető természet és az ember közötti kapcsolat az *idea-jellegűség*, az ember felől nézve az értés. Ami érthető, az fogalom vagy idea. Ez az, vagy ez lehetne az, ami az észleleti világból az ember felé sugárzik, de egyszersmind megjelenik vagy megjelenhet belső életében is. Ugyanez az elem köti össze az egyes észleleteket is (*Philosophie der Freiheit*, 5. fejezet). Aquinói Tamás felfogása is ugyanez: „*Nihil enim scitur, nisi verum, quod cum ente convertitur.* – Semmi sem megismerhető, kivéve az igazságot, ami ugyanaz, mint a létezés.” (*Summa*, I,a, Qu. I,a 5,2). Egy dolog igazsága, a rejtetlenség értelmében véve, a kijelentése – ez a létezése.

---

^p A németben tömörítés, sűrítés azt is jelenti, hogy költemény, költészet (Dichtung).

A tudati lélekben megkezdődhetne az észleleti világ adottsága és belsőleg adott képességeink asszimilációja. Az adott feldolgozása a Steineri „redukcióval” kezdődik, a fogalmak elhagyásával; azoknak a képességeknek a kibontásával, amivel megfigyelhetjük a megfigyelés előtt adott gondolkodást. Azon az úton, ami így kezdődik, és fokozatosan emeli a tudatot magasabb szintekre, minden adott képesség *aktualitássá* válik; az ember fokozatosan fölébred tudatfölötti adottságaiban. Ez az *Újszövetség* értelmében vett *örökség*. Ezek szerint a „világtörténésnek” két jelentése van. Egyrészt jelenti az ember és a világ többi részének összetartozását – minden körülmény között: az ősegységben, az elválasztottságban és az új egységben, aminek kezdete az emberben van. Másrészt azt jelenti a „világtörténés”, hogy az emberben, és így a Földön, megtalálható a kozmosz élő csírája, hatóereje; a világ elsődleges történése az ember.

VI. A teremtő szabadság

Ha az ember fölébred addig adott megismerési képességei magasabb gyökereiben, akkor – a gondolkodás forrásaihoz egyre közelebb – tagolni, körvonalazni tud majd a megismerő érzésben és akarásban. Ez ma a nyelvtől független, szavak nélküli gondolkodás képességével kezdődik.⁴² A gondolkodás prediszpozíciója a tudat magasabb szintjein található; a gyerek születésekor magával hozza, mint értelemre, jelentésre hangoltságot. E nélkül a hangoltság nélkül nem lehet megtanulni se beszélni, se gondolkodni, egyáltalán nem lennének taníthatók, mert minden tanítás már feltételezi ezt az ösképességet.

A hétköznapi tudatban át tudjuk élni az értés pillanatait. Ez ad rá reményt és ez teszi lehetővé, hogy meditálhassunk; meghosszabbíthassuk – a *Theosophie* kifejezésével élve – „az örök igazság érintésének” pillanatát, szállást készíthessünk magunknak a rejtetlenségben. Steiner azonban azt mondja a meditációról, hogy ez az „egyetlen valóban teljesen szabad cselekvés”, „össz szabad cselekvés”.⁴³ Egy cselekvés ugyanis annyiban nem-szabad vagy szabad, amennyiben tartalmában és motivációjában adott vagy nem-adott elemeket tartalmaz. A *Philosophie der Freiheit* ezt először abban a kontextusban tárgyalja, hogy mennyire tudatosak egy cselekvés okai; de nagyon hamar kiderül, hogy ez a gondolkodás lényegének a kérdése. Ha a gondolkodás nem szabad, akkor az öntudatosság is csak látszat lehet; akkor viszont semmilyen szabadság sem lehetséges. A könyv első felének további része és részben a második fele is visszafelé követi a gondolkodást az intuícióig, a gondolkodás forrásáig. A gondolkodás igazi természetéről szóló fejezetben (II. fejezet) láttuk az ember viszonyát az intuitív gondolkodás adottságaihoz, és tudati fejlődése útjának neveztük, ha fokozott, magasabb tudattal egyre inkább magáévá teszi lényé adottságait. Mert mi az, ami nem adott? Az önmagunkra való ráeszmélés, rákérdezés jellegzetes tevékenységével kezdődik (ld. III. fejezet). Ennek nincs semmilyen önmagán kívüli oka, nem következik semmiből, noha feltételei persze vannak. Az okok hiánya a teremtés minden fajtájára jellemző. Nem lehet komolyan megkérdezni, hogy miért írta meg Goethe a *Wilhelm Meister*-t, mint ahogy azt sem, hogy miért találta meg egy óvónő egy áldott pillanatban azt az egyetlen lehetséges mozdulatot, amire a gyerekeknek éppen abban a pillanatban szükségük volt. És ha valaki realiztikusan meg tudja indokolni, hogy miért bocsátott meg valakinek, akkor valójában nem is bocsátott meg, legfeljebb csak azt hiszi.

Az intuitív gondolkodás nem adott, legalábbis nem teljesen. Ez dönt egy cselekvés nem-adott mivoltáról. Steiner így ír erről: „A szabadság az ember gondolkodásában él; és nem az akarat szabad közvetlenül, hanem az akaratnak erőt adó gondolat.”⁴⁴

A nem-adott természetesen nem individualizált, és ezért nem lehet a szabadság eleme. Ebből a szempontból még egyszer fontos és jelentős a *Theosophie* megfogalmazása: „A tudati lélek megérinti a minden szimpátiától és antipátiától független, önmagában álló igazságot; a szellemén magában hordja ugyanezt az igazságot, de úgy, hogy az »Én« magába fogadta és körülölelte; individualizálta és átvette az ember önálló lényébe. Azáltal, hogy az örök igazság így önállósodik, és egy lényé kapcsolódik össze az »Énnel«, az »Én« maga is elnyeri az öröklétet.”⁴⁵

A *Philosophie der Freiheit* számos helyen világossá teszi a szabad cselekvés intuitív lényegét a valódi lét intuitív magjával való összefüggésben (ld. 14. repríz). Félreérthetetlenül kifejezi a szabad cselekvés teremtő jellegét: „Abban a mértékben szabad az ember, amennyiben meg tudja valósítani akaratában ugyanazt a lelki „hangulatot”, ami akkor él benne, amikor tudatos benne egy tisztán szellemi intuíció kialakulása.” (F 204).

A *kezdet* fogalma, ahogy az *Ó-* és *Újszövetség* használja, szinonim a szabadság fogalmával: „A szabad szellem döntése *első* a maga nemében.” (F 191).

A világban meghatározottság és szabadság állnak egymással szemben. A készre teremtett, a teremtőtől eloldódott természeti világban, ebben a kész művek világában a meghatározottság uralkodik. Az Én-lények szellemi világában szabadság vagy kezdet. Az emberben pedig mindkettő megvan, benne keveredik ez a két világ.

A meghatározottság más szavakkal azt jelenti, hogy egy fajta ok-okozati mechanizmus irányítja – határozza meg – a történést.

A világ *történése*, amit Én-lények indítottak útjára és tartanak fenn, kivéve ott, ahol az irányítás az Én-lényektől mechanizmusokba megy át, a részek törvényszerű viszonyába, aminek következtében a mozgás folytatódik. Ezt a viszonyt, ezt a mechanizmust nevezzük ok-okozatiságnak.

Az ok és okozat – a természettudományos gondolkodás alapeleme – felfedezésének azonban nincs oka, hanem az emberi szellem *kezdése*. Neki kell megtennie a kezdőlépést, ami észreveszi a mechanizmust, ami nem ismer kezdést, sőt kizárja. Ezzel az is kizárt, hogy ok-okozati mechanizmust keressünk bármilyen jelentés vagy értelem mögött, mert értelem csak kezdetből eredhet, kezdet pedig csak valakitől. A természettudományban mechanizmusok tekintetében mindig olyan elemekre hivatkozunk, amiket vagy közvetlenül vagy műszeres támogatással, az érzékszerveinkkel észlelünk. Egy szövegnek mindig van értelme és jelentése, ezért nem ok-okozati alapon jön létre. Egy hangzó, egy szó vagy egy mondat nem okozza a következő hangzót, szót vagy mondatot – legalábbis akkor nem, ha valóban *ember* hozza létre.

Mivel a mechanizmus független az Én-lénytől, nem vezethet el az értelemhez és jelentéshez, ami csak Éntől eredhet és Énnek szólhat. Minden megismerés, minden értés *valószínűtlen* és szabadságelemeket tartalmaz, *nem következik*.

Aki képes végiggondolni a gondolatokat, annak az is világos, hogy a világ nem kezdődhet, nem kezdődhetett okkal és okozattal. Ahogy az emberi szellem *igazi* élete sem ismer okot és okozatot, úgy az első oknak⁹ is szellemi lénynek kellett lennie. Amíg a szellem működik, nem okok és okozatok szerint halad, hanem kezdésből. Az ok-okozati mechanizmus azt jelenti, hogy a kezdet elapadt, de tovább él, egyre halványabb formában, a kezdő nélkül. A kezdetben megteremtett értelem tovább él, a mechanizmus lefut egy bizonyos irányban, ami számítható a termodinamika vagy a valószínűség számítás segítségével. Maga az irány is az őскеzdetből ered. Ahol a kezdet már nem *működik*, ott jelenik meg az ok és okozat. Ez az emberi lélekben is így van. A természettudományok mintáját követő pszichológia feltételezett okokkal és hasonló okozatokkal dolgozik. A mechanizmusnak szintjei vannak: kezdve az ásványtól, átalakul a növényi és az állati birodalomban, majd az emberi lélekben és sorsban, amíg csak el nem tűnik a teremtő szabadságban.

A szabad – ok nélküli – cselekvés további, szinonim kifejezése a „cselekvésre való szeretet” (ld. 15. repríz). Ez lesz egykor az a *Második Szeretet*, amely a következő világot teremti, és amiről Steiner a *Geheimwissenschaft* végén beszél. Az ember cselekedeteit túlnyomórészt az egoitás irányítja. De a mai ember azért végre tud hajtani többé-kevésbé szabad cselekedeteket; akaratát legalább részben intuíciók határozhatják meg (ld. 14. repríz), amik motivációjának nem-adott részét alkotják. Mennél több adott – adott motiváció vagy irányultság – keveredik a

---

⁹ A német „Ursache” azt jelenti, hogy ok, de szó szerint, és talán eredetileg, azt, hogy ős-dolog.

nem-adottba, annál korlátozottabb a szabadság. A meditációt azért lehet „teljesen szabadnak” nevezni, mert nem keveredhet bele semmilyen egoisztikus motiváció, az önszeretet semmilyen formája sem. A meditáció, ha tényleg az, csak „minden dolog, minden lény” felé irányuló szeretetből történhet. Ez a szeretet nem a teremtő lények első szeretete, ami az emberben a megismerési tevékenységében élt, és ami a tudati lélekben elkezd átalakulni a Második Szeretetté. Ez a szeretet az emberi szellem-énből fakad: az Első Szeretet individualizált formája (ld. 16. repríz).

Az ember individualizációja az jelenti, hogy egyénivé válik tudatfölöttije, „öröksége”. Ez csak a lehető legtágabb értelemben vett teremtő, alkotó tevékenységben történhet, ahogy már szó volt róla. Az ember individuális lénye és alkotó mivolta ugyanaz (ld. 17. repríz). Az immár kétszeresen is bennünk lakozó Logosz minden ajándéka olyan, hogy először formális értelemben individuális a mód, ahogy az emberen keresztül az észlelhető világba kerül, ahogy a beszéd és a gondolkodás mindenkiben egyénileg jelenik meg. A Második Szereteten azonban igazi értelemben is *individuális*: csak *egyetlen* alkotó hozhat létre egy olyan alkotást, mint a *Faust*, a *Duinói elégiák*, az *Eroica* stb. és éppen az alkotás az, ami individualizál. Az igazi individualizáció az alkotó tevékenységben történik; ok és okozat eggyé válik. *Ez az „etikai individualizmus” tanítása: „Ki fog teljesedni az a nagy igazság, az a nagy törvény, hogy a legegényibb igazságok, amiket a lehető legbelsőbb módon találunk meg, egyszersmind a legáltalánosabban érvényes igazságok is.”*⁴⁶ A legegényibb a leguniverzálisabb is, mert mennél egyényibb egy alkotás, annál tisztább mindattól, ami alkotójában még nem individualizálódott (ösztönök, megrögződések stb.), és annál tisztábban él benne az értelmet és jelentést teremtő Logosz-erő szubsztanciája. Ez az Én paradoxonja: „A természet pusztán természeti lényt csinál az emberből; a társadalom valakit, aki törvények szerint cselekszik; *szabad* lényt csak *önmaga* csinálhat magából. A fejlődés bizonyos szakaszában a természet szabadon engedi az embert béklyójából; a társadalom elvezeti egy további szintre; de az utolsó simítást csak az ember végezheti el magán.” (F 170). A szabadságnak ezt a lépését már szabadságból kell megtennünk, különben sohase lépünk át a kapuján – és így az azt megelőző lépést is. Itt van egy ugrás.

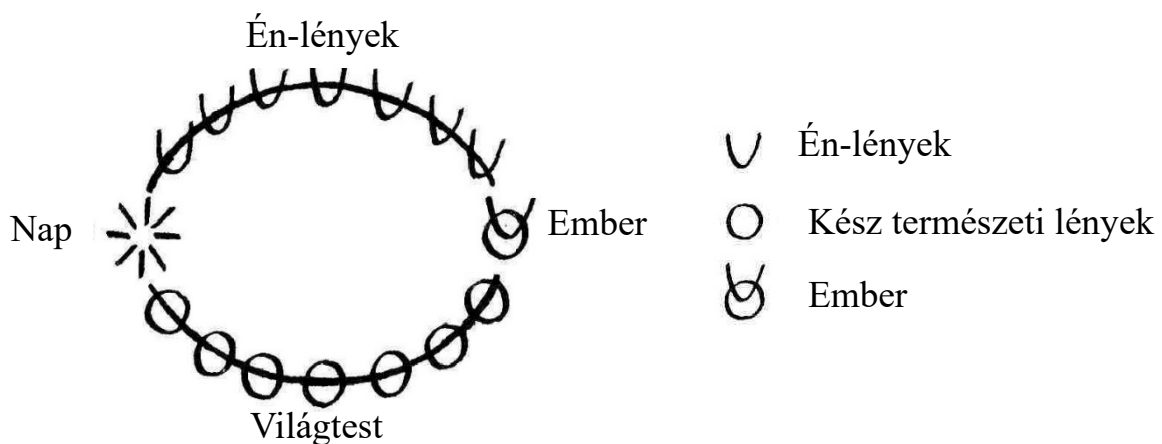
Ez a fejlődés mégis fokozatosan történik, mert a bűnbeesett lélek nem világos, nem tiszta adottságaiból indul (ld. 17. repríz). A bűnbeesett lélekben, a vágyakban, ösztönökben szenvedélyekben él egy negatív „eszmeiség”, ami szembeszegül az individualitással. Ahelyett, hogy alkotó erővé válna, a nem természetes – nem a biológiai egészség érdekében működő – *emberi* ösztönösség nem-egyéni formáiban mutatkozik meg. Az ember kiszabadíthatja ezt az „eszmeiséget” az ösztönösség fogságának negativitásából, átjárhatja a világ világosságával, ha kezdi megtanulni artikulálni önmagát a megismerésben, és ezt követően, alkotásában, új konfigurációt tesz hozzá a világhoz. Ennek az artikulációnak a szavak nélküli, nyelvtől független területén az ember találkozik a sorsával, tökéletlenségeivel, amik együttműködnek alkotó tevékenységével, mindenekelőtt meghatározzák, hogy melyik területen válik alkotóvá. Az érzés és akarás megformáltságai alkotó erőkké válnak azzal az impulzussal, amit különben csak ösztönéletünkben ismerünk, a lélek alsóbb rétegeiben. „Mert korunknak meg kell tanulnia megérteni valamit, ha nem akar hiábavaló lenni: meg kell tanulnia megérteni az alkotó szellem princípiumát; meg kell tanulnia megérteni, hogy mit jelent az, hogy a szellem, ha alkotóvá válik, ugyanazzal az erővel hat, mint az ösztönök, csak éppen az ösztönök a sötétségben működnek, az alkotóvá, teremtővé váló szellem pedig a Nap fényében, a szellemi Napéban.”⁴⁷

A figyelem – különösen az érző és akaró figyelem – gyakorlásával fokozatosan feloldódhat az ego, minden „megformáltság” (ösztönök, vágyak stb.) összessége. Az erő azonban, ami az ego formákból vagy szokásokból épült falait tartja, egyre inkább az Én erejévé válhat;

mindenekelőtt megépíthetjük vele a „nem kézzel épített templomot”^r, a második „lakot”, ami a magasabb Én és a magasabb megismerés életéhez szükséges. Ez a folyamat analóg azzal, amiben a gondolatoktól leválasztott gondolkodás erőt megőrizük a meditációban.

A szabad, teremtő cselekvés – szeretetből – az egyetlen eszköz a karmikus csomók feloldására. Mindig új intuíciókra van szükség, nincsenek sablonok hozzá. Sorsunk olyan helyzetekbe hoz – gyakran ismételt is –, amikben lehetővé válik a kiegyenlítés. De megtörténni csak szabadságból tud, aktuális, egyéni, morális intuícióból.

Az út, ami az első szabad cselekedet, a tudati lélek önmagára eszmélésének csekély kezdetétől fogva, az új ideák és szabad, alkotó cselekedetek (kettős értelemben vett) teremtésén keresztül – „Az ember cselekvése nem hoz létre [új] észleleteket, hanem a már meglévő észleleteknek ad új alakot.” (F 193) –, egészen a megújuló világ társteremtőjévé válásáig, az egyre növekvő szabadság útja. Ez az út a minden értelemben vett új teremtéshez vezet: „Az embert behelyezték a kozmikusba, a világtörténelembe. Azáltal, hogy látszattá válik, ami valaha valóságos volt^s, folyamatosan valóság oldódik fel, és azáltal, hogy ezt a látszatot megtermékenyíti az akarat, új valóság jön létre... Mert csak ha teljesen eltűnik, látszattá válik az emberben a múlt, és új jövő jön létre, teljes egészében csíra, akkor jön benne létre a szeretet érzése, ami odaadottság annak, ami nem következik a múltból, és a szabadság is, ami előfeltételek nélküli cselekvés”⁴⁸. Ez a szöveg világosan ábrázolja a Második Szeretet jellegét, mint ahogy a teremtő tevékenység ok nélküliségét is. Az alábbi ábra ezt a világtörténetet fejezi ki képpen.

^r Ld. pl.: *Márk* 14, 53: „Én lerontom ezt a kézzel csinált templomot, és három nap alatt mást építek, amely nem kézzel csináltatott.”

^s A „látszat” vagy „káprázat” hagyományos kifejezés, ami a múlt gondolkodásra, a gondolatra utal. Az „erő”, vagy „hatalom” kifejezés a valóságot – észleletet – jelöli. A kettőt összekapcsoló elemet nevezi a hagyomány „bölcösségnek”.

A teremtés Napjából két teremtési sugár indul ki: az egyik a világtest, a kész világ, a természet, az észleletek világának sugara, a másik az Én-lényeké, a hierarchiáké. Az ember a teremtés Napjának ellenpólusa a kozmikus rendben, benne találkozik a két sugár, ő köti és tartja őket össze. Az Én-lények közül ő az egyetlen, aki hozzáfér a világtesthez. Intuitív képességei révén a hierarchikus lényekhez kapcsolódik, elsősorban tudatfölötti módon; érzékszervi észlelése a kész világgal köti össze, amihez saját szervezete is tartozik – csak részben, mert, különösen kisgyermekkorban, az Én erős befolyást fejt ki a szervezetre.

A világtörténetet úgy lehet leírni, hogy a felső sugáron át folyamatosan intuíciók, inspirációk, imaginációk áramlanak az emberhez, amelyek azonban túlnyomórészt tudatfölöttiek maradnak, mert túlharsogja őket a hétköznapi tudat, amibe a tudatalatti is belejátszik. Az idea áram segítségével az ember kiolvashatná és magáévá tehetné a bölcsességet a világtestből; másrészt ennek a kutatásnak a csöppjeit használja szabad, alkotó tevékenységéhez. Hogy az ember hozzátartozik a világtörténethez, az azonnal látszik az ábrából, és az is, hogy nélküle a világtest elvesztené kapcsolatát eredetével.

„Életünk szabad és nem-szabad cselekedetekből áll össze. Nem lehet az ember fogalmát anélkül végiggondolni, hogy ne jutnánk el a *szabad szellemhez*, az emberi természet legtisztább formájához. Igazán csak akkor vagyunk emberek, amikor szabadok vagyunk.” (F 167). Ezek szerint az ideális ember életének minden pillanatában szabadon, vagyis alkotó, teremtő módon cselekedne. Ez pl. Buddha esetében azt jelentené, hogy sorsának összes csomóját feloldotta, és utolsó földi életében nem hozott létre továbbiakat (különben ismét meg kellene testesülnie).

Jakab apostol a „szabadság tökéletes törvényéről” ír levelében: „De aki odaadja magát⁴⁹ a szabadság tökéletes törvényének és megmarad benne, és nem feledékeny hallgató [hallgatója a Logosznak], hanem cselekvő, az boldog lesz cselekedeteiben.” (*Jakab* 1,25)^t. Jakab egész levelében a cselekedetek igazzá tevő erejéről ír (pl. 2, 17), amivel látszólag ellentmondásban áll Pállal, aki szerint a cselekvések által nem lehet megigazulni, hanem csakis a hit által^u. Az ellentmondást könnyű feloldani. Pál azokról a cselekedetekről beszél, amiket az ember csak a törvény szerint hajt végre; ezek semmit sem segítenek. Velük szemben áll a hit, az üdvösség élő ereje – ami szemben az általános törvénnyel, individuális képesség. Jakab egy lépéssel továbbmegy, amikor olyan cselekedetekről, tettekről beszél, amik nem a törvényből, hanem az egyéni hitből erednek – szabadságból és szeretetből. A „szabadság tökéletes törvénye” ezért nem korlátoz, hanem „tökéletes”, teljes, *teleios*, és ennek a szónak kettős jelentése van. Az egyik jelentése az, hogy a teljes emberi természethez hozzátartozik a *többlet*⁵⁰, az alkotás, a világ továbbteremtésének princípiuma. A *Teleios*⁵¹, a Tökéletes, a beavatott neve, aki megvalósítja az embernek ezt a szeretetből és szabadságból alkotó természetét. – A szó másik jelentése „teljes”, minden teremtmény teljessége, „egész”-sége, tökéletessége. Ha az ember „teljes”, „teljesít”, akkor hozzá tudja tenni az állathoz, növényhez, ásványhoz, ami bennük hiányzik a teljességhez, tökéletességhez – egészen az öntudatig. A természet az emberben ébredhet, ébredhetne fel. Az ember, aki magában hordja a teremtő szabadság lehetőségét, megismerése révén, amivel kiegészíti a természetet, a természet tudatává válhatna. Ez az értelme Steiner mondatának: „Az embert kivéve az egész világ rejtvény, a tulajdonképpeni világrejtvény; és *a megoldás maga az ember.*”⁵² Monizmus ebben az értelemben azt jelenti, hogy az ember, és minden, ami benne megismerő és alkotó tudatában történik, a világhoz tartozik. Ha ez megvalósul, akkor lesz a világ tökéletes, „teljes” valóság – *teleia*.

^t Károli fordítása pontatlannak tűnik, ezért a mondatot saját fordításban közöljük.

^u Pl. *Római levél* 3, 28: „Azt tartjuk tehát, hogy az ember hit által igazul meg, a törvény cselekedetei nélkül.”

Steiner ismeretelméleti monizmusa úgy tekint a teremtésre, a természetre, a világtestre, mint egy jelentés jelrendszerére, ami szövegként jelenik meg. Nem kevésbé egyértelműen van jelen művében, a *Philosophie der Freiheit*-ben is, az ontológiai rész, mégpedig az egységes világtörténet ideájában, amihez az ember mindig is hozzátartozik. Egykor majd mint társtulajdonos, aki részt vesz a tőle elválasztott világban, ma, mint megismerő szellem, aki előcsalogatja a jelentést a rejtettségből, és hozzáfűzi a maradék világhoz, hogy az igazzá és teljessé váljék. Az egységes világ Logosz-teremtés, és benne az ember az élő szellemi csíra, és rajta keresztül – így ír róla Steiner a *Mihály-levelekben* – a Föld, többletben lévő csíraerőivel.⁵³

Jó értelemben ma csak az ember adekvát megismerése változtathatja meg és teremtheti tovább a létet: szabad alkotó cselekvésben, a megismerésből nyert bölcsesség segítségével. *Cselekvés* vallási-kultikus értelemben is, mint az általános szentséghez és egészséghez, az élet szakralitásához visszavezető mozdulat, amint az a távoli múltban volt – akkor szabadság nélkül.⁵⁴

A fizika, a klasszikus termodinamika, bizonyos értelemben a szellemtudomány által leírt kozmikus történet^v egyik felét ragadja meg: a teremtő erők kihülését a világ fokozatosan lefelé haladó útján a lényektől kezdve, a kinyilatkozásokon, majd a teremtő hatalmak hatásain keresztül, egészen a *műig*, amiben a világ már teljesen elszakadt a teremtő erőktől. Ebben az állapotban a világtörténet átveszik a törvények, az ok és okozat törvényei. Amit a természettudomány nem tud megragadni, az az ember kezdőképessége, teremtővé válásának kezdete, ami már a megismerésben is megmutatkozik. A világ átalakítása az ember által előttünk áll – mint lehetőség. „Az ember ebbe a kiüresedett, Isten nélküli világba viszi majd be, ami *benne* van, amivé lénye ebben a korban vált. – Az emberiség bekapcsolódik a világ-fejlődésbe. Az isteni-szellemi, amiből az ember származik, és ami már csak az isteni-szellemi képmásában van jelen, kozmikus szétáradó emberlényként világíthatja át a kozmoszt. – Az ember által nem ugyanaz a lény fog felragyogni, ami egykor a kozmosz volt. Az emberiség átjárásában az isteni-szellemi olyan lényt fog átélni, ami korábban nem nyilatkozott meg.”⁵⁵

---

^v „Ahogy a térben olyan jelentéktelenül kicsiny növényi magból újra kifejlődik az egész növény, miközben a régi mag elhal és szétesik, úgy lesz a makrokozmoszban 'porszemnek' tűnő Földből egy új makrokozmosz, azáltal, hogy a régi elhal és szétesik.” Ld. 53. lábjegyzet.

VII. Az átélés

Az emberi lélek alapereje a figyelem vagy képesség az odaadásra vagy szeretet – az Első Szeretet.⁵⁶ A mai gyerekekben általában a beszédtanulási időszak végéig működik – kivéve, ha már korábban megromlik és eltorzul. Az archaikus emberiségben a nyelv, a magasabb eredetű előírások és szokások formálják ezt az alaperőt, miközben fogalmak, ideák, érzésszerű és akarati ideák is működnek benne, anélkül, hogy tudatára ébredne ennek. A pap, papkirály, törzsi fejedelem szavának hatalma volt a hallgatók fölött, valósággá vált bennük: a jellel együtt, a jel által, a jelentés is eljutott hozzájuk. Ez azért tudott így történni, mert a jelek szintje még nem szakadt el a jelentések magasabb szintjétől; nem volt köztük szakadék. Ezért az ember egységben érezte magát az észleleti világgal, és a tudat magasabb szintjeivel is, *azok* gondolkodtak benne, nem *ő* gondolkodott. A fogalmak, ideák, gondolkodás, észlelés, világ, nyelv, szavak hatásosan működtek benne, de rejtettségben: a figyelem mindig fölvette a megfelelő alakot, nem-tudatos adekvációban, alkalmazkodásban, anélkül, hogy figyelemként élte volna át magát, vagyis én-tudat nélkül. Az én-tudat akkor villan fel, amikor a figyelem találkozik önmagával, észreveszi önmagát. Az észleleti világnak, a szellemi világnak való odaadottságban mint egy álomban élt az ember, de nagyon világos álomban. Azért nevezhetjük ezt az életet álomszerűnek, mert álunkban ritkán tudunk elhatározni valamit, az álom *történik* velünk. Monisztikus világ ez, szélsőségesen elképzelve, csak nincs ott senki, aki észrevenné.

Az első és leghatalmasabb pedagógia a tudat, vagyis az öntudat irányában a nyelv, a maga teljesen különböző két oldalával – az észlelhető jelekkel és az érzékek számára észlelhetetlen jelentéssel –: hosszan tartó tanulói idő. Mert a nyelv olyan szavakat kínál a tudatnak, amiknek a jelentése nem található meg az észleleti világban, mint pl. „kicsi”, „szép”, „de” stb.⁵⁷ Ezek lassan saját területet alakítanak ki a tudatban, ami függetlenedik az észleleti világtól. Ezen a területen jelenik meg aztán az egyéni gondolkodás – többnyire az egoítás szolgálatában. Egyszersmind kialakul a szakadék, ami elválasztja a hétköznapi tudatot forrásaitól. Megismerő és egyéni akarati tevékenységében a hétköznapi tudat egyre inkább a központi idegrendszerhez kötődik – ott jönnek létre a képzetek, amik akartunkat motiválják. A központi idegrendszer segít abban, hogy könnyen és gyorsan végezzük el a tudat rutinos, begyakorolt feladatait. Az agyhoz való kötődésükben a gondolkodás és a képzetalkotás elvesztik valóság jellegüket, – az agy apparátusán – tükrözött, letompult, múlt jellegű *gondolttá* és *képzeltté* válnak. Csak egy mástól származó vagy saját új gondolat *megértésében*, új fogalom alkotásában érinti meg a figyelem a nyelvek fölötti forrást, ami a modern emberben tudatfölöttivé lett.⁵⁸

Ez a kettőség azonban lehetővé teszi, hogy megfigyeljük a múlt gondolkodást. Ezzel az emberi tudat új élete kezdődhet, aminek az ára, hogy a gondolkodás és az képzelés gondolttá és képzeltté válik, és elveszti valóság jellegét.

A gondolkodás, fogalmak, amiket már a megelőző tudati korok is használtak, most kilépnek a rejtettségéből a világosságra; felfedezzük a tudatot is mint olyant, és azt is, hogy van „világ”. Ami korábban adott volt, most a tudati lélek nem-adott mozdulatai segítségével fokozatosan belép a tudatosságba. Először *tudássá* válik, de még nem tapasztalássá, megfigyeléssé – a szó az adott átvételét jelenti –, de még nem átéléssé. A *Philosophie der Freiheit* első fele a tudati életre vonatkozó megfigyeléseket tartalmaz.

Ha a megfigyelés pontossága és mélysége növekszik, akkor észrevesszük az igazi gondolkodás *intuitív jellegét*, és ezzel azt is, hogy semmi másra nem lehet visszavezetni. Ha még mélyebb

betekintést nyerünk a gondolkodás működésébe, akkor meglátjuk alkalmazkodási képességét az észleleti világhoz vagy egy belső problémához: a gondolkodási tevékenységben áramló szeretetet, a világhoz való affinitást, amiből a gondolkodás kiszakadt. Eredetileg a világ gondolásának képessége része volt a világnak. A participáló tudatban egy tárgy még egy volt azzal, ami később a fogalma lett, és azzal is, amit később a „megismerésének” neveztek. A „Hold” például a mi Holdunk volt, egyszersem belőle sugárzó érzés és akarat, és fogalma és látása – mind együtt.

A tudati lélek így tudásként, élettelen állapotban fedez fel mindent, ami elszakadt a világtól – mert elszakadt a világtól. Maguk a felfedezések azonban *nem adottak*. Továbbléphetne az ember a tudat nem-adott tevékenységében? Mert a *tudás*, például a gondolkodás kihűlt holttestéről, a gondoltról, vagy az absztrakt tudás magáról a gondolkodási folyamatról sem *változtat* semmit az ember világtól való elválasztottságán. A filozófia ezt az elválasztottságot nevezi dualitásnak. Ami megváltoztatja az embert és ezzel a világot, az a *tapasztalás*, az *átélés*.

A *Philosophie der Freiheit* első felében az egyik leggyakrabban használt szó a „megfigyelés”; a másodikban az „átélés”, az „élmény” a kulcsszó (összetételekben is). A *megfigyelés* egy az alanytól elidegenedett tárgy észrevétele akár az észlelésben, akár a gondolkodásban. Az átélés vagy tapasztalás – *nem a Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* megfelelő fejezeteinek értelmében^w – a tudati lélek számára csak fogalom a reflektálás eredményeire. A korábbi lelkeségek a tudati léleknél sokkal előbbben élnek át és tapasztalnak, de nem tudnak róla, nem ismerik ezeket a fogalmakat; ahogy a „megfigyelésekről” se *tudnak*, csak gyakorolják.

A különbség aközött, hogy valamit gondoltunk vagy átélünk, már a *Philosophie der Freiheit* 5. fejezetének kiegészítésében elkezdődik: „Ez a gondolatépítmény olyan, hogy a puszta elméleti cáfolattal nem tettünk meg minden szükségeset. *Át kell élni...*” (F 100).⁵⁹ Közönségesen olyan *jelenidejű*, egyszersem *adott* tudati tartalmak mentén élünk át „élményeket”, amik érzésvilágunkat is mozgásba hozzák, vagy olyan belső eredetű tartalmak mentén, amiket nem a közönséges tudat hozott létre bennünk. Az ilyen élményeknek valóságtermészetük van, nehezünkre esik kételkedni bennük. Az érzékszervi észleléseknek éppen azok a hatalmas ideák adják ezt a vonást, amiknek a jeleik; ideák, amiket éppen hatalmasságuk és élő mivoltuk és túl erős világosságuk miatt közönséges tudatunkban nem tudnánk elviselni: elvakítanak tudatunkat, kioltanak öntudatunkat. Ezért kell letompulniuk.⁶⁰ A múltban, akár a gondolkodás, akár az emlékezés múltjában hiányoljuk az életet. A tudati jelenlét – a „lélekjelenlét” – azonban olyan rövid és illékony, épp csak „érintés”, és ezért nem éljük át.⁶¹

A tudati lélek gondolati intuíciói segítségével további felfedezőutakat tehet a lélek szellemi területein. Intuitíven létrehozza a fogalmakat a belső megfigyelésekhez, amiket ezzel értelmez és valósággá egészít ki. A lélek ebből a folyamatból kinyeri az igazság és szabadság visszfényét. *Átélni*, tapasztalni csak a szellem-én tudja a szellemiséget az első szellemi – nem lelki – tudati szinten, ahol az ember a szó igazi értelmében képes „Ént” mondani, és nem a magam-érzést érti rajta. Amikor ősidőkben beavatottak, akiket akkor „atyáknak” (Pitri) neveztek, kimondták vagy „gondolták”, vagyis átérték az „Én” szót, akkor nem önmagukat értették alatta, hanem az istenséget. Becsapjuk magunkat, ha azt véljük, hogy pontosan tudjuk vagy akár csak sejtjük,

---

^w A *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung* (GA 2) tapasztalás alatt a gondolkodás által még fel nem dolgozott észleletet érti: „A tiszta tapasztalás a valóságnak az a formája, amiben akkor jelenik meg, amikor semmit sem teszünk hozzá magunkból.” Vagyis a közönséges tudat tartalmai már a (tiszta) tapasztalás és a gondolkodás összeműködésének eredményeképpen jönnek létre.

hogy mit jelent ez a szó. Ha valaki a figyelem belső erejéből tud Ént mondani, akkor életre kel és él benne a szellem-én; nem támaszkodik a figyelem adott határaitra, mint az ego.

A *megismerésben* az „átélt gondolkodó figyelem^x által áthatott észleleti kép” gyógyítja meg a világ sebét, ami alany és tárgy között felszakadt. Az *ontológiai* gyógyulás az lenne, amit új participáló tudatnak nevezhetnénk, hogy ugyanis az ember a világtörténet *részeként* újra átéli annak egységét, de anélkül, hogy feladná az Én-tudatot. Vagy, ha feladja, akkor maga az Én adja fel, aki ebben még tovább erősödik. Ez a kaland célja – a szakadás, a tékozló fiú útjának célja. Ha alany, tárgy és megismerési folyamat ismét eggyé válik, akkor a világ ismét világossággá és szentté válik, amint egykor volt. Az eredeti egységhez képest ez az új egység az Én tudatos jelenlétével gazdagabb.

Ezzel azonban elkezdődhet a Második Szeretet, az ember teremtő korszakának kora. Ha eggyé vált, ami korábban „világ” – világtest – volt azzal az Én-lénnyel, aki immár megérdemli az ember nevet, akkor folyamatos valósággá válik a mondat: „A gondolkodásban egynek érzem magam a világtörténet áramával.”^y Akkor megcserélődnek a szerepek: ez a lényegi „gondolkodás” – ami érzés és akarat is egyben – táplálja a világtörténet, meghatározó részévé válik. Ha az ember nem tartja össze a két sugarat, a világ lecseng, mert elvágva marad a felső, teremtési sugártól. Ma azonban az ember azon van, hogy leköszönjön a felső Én-világban betöltött rangjáról, mivel tagadja az Én valóságát, „actualitas” voltát. Ez a Szent Lélek elleni bűn, ami önmaga ellen fordul: az Ént, a szellemet csak a tudati lélek erejéből lehet tagadni; a befelé forduló tekintetnek meg kellene találnia az Ént, a szellemiséget. Ezért ezt a bűnt kívülről nem lehet megbocsátani, csak a belülről kiinduló tudati változáson keresztül lehet meggyógyítani.⁶²

Minél magasabb tudati szférákban játszódik le az átélés, annál jobban növekszik a gondolkodás, érzés és akarat átlátszósága; ezzel nő a szellemi megismerés biztonsága: a megismerő funkciók egyre több háttérét, gyökerét, forrását ismerjük meg.

Steiner művét, mint minden nagy teremtést, nem azért kapta az ember, hogy tudássá váljék, hanem hogy fölébressze a *Letheia* – elveszettség, feledés, rejtettség, alvás az öntagadásban – állapotából, és így megváltoztassa a világtörténet menetét, amihez az ember hozzátartozik, pozitív vagy negatív módon. Az eszközt ehhez az „összabad cselekvésben” kapta meg az ember, és mindabban, ami belőle következik.

A *Philosophie der Freiheit* egy olyan mondattal végződik, ami eredetileg az előszóban állt, és ami éppen az „átélés” motívumára (1918) való tekintettel került megváltoztatásra: „Az ideával átélően kell tudnunk szembehelyezkedni; *különben* szolgáljává válunk.” Az idea átélése, ami Steiner művében sokszor „az ember szellemi kommuniója” néven fordul elő, a meditáció összabad cselekvése következtében valósul meg.

---

^x A németben itt „Betrachtung” áll, ami szó szerint szemlélet, szemlélődés. Ld. a 18. reprízben is.

^y R. Steiner: *Die Schwelle der geistigen Welt*, GA 17, 12. old.

Repríz

1. Az Én rejtettsége

„Kívülről nem lehet hozzáférni a lélek szóban forgó részéhez^z. Ez a lélek „rejtett szentélye”. (G 67)

„Azt mondhatnánk, hogy az emelkedés mindegyik fokán lehull egy réteg lepel, ami a rejtettet takarja. Abban, ami a tudati lelket eltölti, a rejtett immár leplezetlenül lép a lélek legbelső templomába.” (G 70)

2. Ami a lénytagokban rejlik

„A belső munka révén az ember új, a megnyilvánulók mögött rejlő lénytagokat fejleszt ki. Azzal, hogy dolgozik lelkén, nemcsak Énjéből kiindulva veheti át az uralmat a lélek fölött, úgy, hogy kibontakoztatja a rejtettet a megnyilvánulóból, hanem ki is tágíthatja ezt a munkát. Átterjesztheti az asztráltestre. Az Én, azzal, hogy egyesül az asztráltest rejtett lényével, uralmat nyer fölötte.” (G 71)

„Ahogy az ember az asztráltest mögött rejlő erőig való előrenyomulásával meghódítja asztráltestét, a fejlődés során ugyanez megtörténhet az étertesttel is. Az étertesten való munka azonban intenzívebb, mint az asztráltesten, mert az előbbi rejtett lényé két, utóbbié csak egy réteg fátyol mögött bújik meg.” (G 72)

„Azok az erők, amit a jellem vagy a temperamentum megváltozását idézik elő, az étertest rejtett területéhez tartoznak.” (G 73)

„Számos hasonló befolyás létezik még az ember életében, amik nem olyan könnyen megfigyelhetőek, mint az említettek [a vallás és a művészet]. De már ezekből is látható az ember lényének egy további rejtett tagja, amit az Én egyre jobban kidolgoz.” (G 74)

„Ha aztán az Én tevékenysége következtében változások következnek be a fizikai testre kifejttet hatásában, akkor az Én valóban egyesült a fizikai test mögötti rejtett erőkkel... Az csak a durva anyagi rész, ami a fizikai testből megjelenik, csak megnyilvánulás. A megnyilvánulás mögött húzódnak meg lényének rejtett erői.” (G 76)

„A fizikai test azonban három réteg fátyol mögé rejti a benne működő szellemet, és éppen ezért követeli meg a fizikai test rejtett szellemével való egyesülés a legmagasabb rendű munkát.” (G 77)

---

^z A lélek szóban forgó része: az Én.

3. A rejtett gondolkodás

„Ez a gondolkodás sajátos természete, hogy a gondolkodó gondolkodás közben elfelejti a gondolkodást. Nem a gondolkodással foglalkozik, hanem a gondolkodás tárgyával, amire figyelme irányul. A gondolkodásra vonatkozó első megfigyelésünk tehát az, hogy ez közönséges tudati életünk meg nem figyelt eleme.” (F 42)

„Ha a gondolkodást tesszük a megfigyelés tárgyává, akkor hozzáfűzünk valamit a világ egyéb megfigyelt tartalmaihoz, ami különben elkerüli figyelmünket... egy észre nem vett folyamat... De, ha a gondolkodásomat veszem szemügyre, akkor nem marad ilyen figyelmen kívül hagyott elem.” (F 47)

4. A gondolkodás adottsága

„A megfigyelés időben még meg is előzi a gondolkodást. Mert a gondolkodást is előbb a megfigyelésen keresztül kell megismernünk.” (F 39)

„Ahhoz, hogy megfigyelhessük, a gondolkodásnak előbb ott kell lennie.” (F 44).

„Céltudatosan neki kell látnunk a gondolkodásnak, hogy utána, megfigyelve, amit mi magunk tettünk, megismerhessük. A gondolkodás megfigyeléséhez előbb magunknak kell a tárgyat megteremtünk.” (F 49).

„A gondolkodás tény; és mint ilyennek a helyességéről vagy hamisságáról beszélni értelmetlen.” (F 53).

„És az a mód, ahogy a megfigyelésen keresztül tudomást szerzünk a gondolkodásunkról olyan, hogy első megjelenési formájában a gondolkodást is észlelésnek nevezhetjük.” (F 62).

5. A gondolkodás, mint az Én aktivitása

„A hétköznapi szellemi életben épp azért nem vesszük észre a gondolkodást, mert a saját tevékenységünk... miközben gondolkodom, nem a gondolkodásomra figyelek, amit én hozok létre, hanem a tárgyára, amit nem én hozok létre.” (F 42).

„Éppen azért, mert mi magunk hozzuk létre, ismerjük a gondolkodás jellegzetes menetét, a módot, ahogy a szóban forgó folyamat lejátszódik.” (F 44)^{aa}.

„Mert olyasvalamit figyel meg, amit ő maga hoz létre; nem valamilyen idegen tárggyal áll szemben, hanem saját tevékenységével.” (F 46)^{bb}.

„Vagyis semmi kétség: a gondolkodásban a világtörténet egy szegélyét ragadjuk meg, úgy, hogy nekünk is ott kell lennünk ahhoz, hogy történjék valami...^{cc} a gondolkodásnál azonban tudom, hogy hogyan kell csinálni.” (F 49).

---

^{aa} Közvetlenül utána ez áll: „Amit a megfigyelés többi területén csak közvetve találunk meg: a megfelelő tárgyilagossággal és az egyes tárgyak viszonyát, azt a gondolkodásnál teljesen közvetlenül tudjuk.”

^{bb} Közvetlenül előtte ez áll: „Aki azonban képes megfigyelni a gondolkodást – és jó akaratú minden normális ember képes rá –, annak ez a legfontosabb megfigyelés, amit egyáltalán megtehet.”

^{cc} A kihagyott helyen ez áll: „Épp ez az oka, amiért a dolgok olyan rejtélyesen állnak velem szemben: mert nem veszek részt létrejöttükben. Egyszerűen készen találom őket;

„Ha igaz is, hogy a gondolkodás lényegéhez hozzátartozik, hogy *akarni* kell; a lényeg az, hogy semmi olyat nem akarunk a gondolkodás végrehajtása során, ami az »Én« számára ne úgy jelenne meg maradéktalanul, mint saját, átlátható tevékenysége.” (F 55).

„... a gondolkodás végrehajtása során maga az »Én« figyeli meg *saját* tevékenységét... [téved,] aki mást akar látni a gondolkodásban, mint, amit az »Én« hoz létre, önmaga számára átlátható módon.” (F 56).

6. A gondolkodás, mint intuíció

„A gondolkodás által *fogalmak* és *ideák* jönnek létre. Hogy mi egy fogalom, nem lehet szavakkal kifejezni.” (F 57).

„A gondolkodás tartalma belül jelenik meg. Nevezzük megjelenési formáját *intuíciónak*. Az intuíció az a gondolkodásban, ami a megfigyelés az észlelésben.” (F 95).

„A megismerés *elmélyítése* az intuíció erejétől függ, amivel a gondolkodásban kiéli magát. Ez az intuíció a valóság mélyebb vagy sekélyebb alapjaiba hatolhat a gondolkodásban alakot öltő *átélésben*. (F 131).

„A gondolkodás önmagában nyugvó jelenség, és az *intuíción* keresztül jelenik meg a tudatban. Az intuíció egy tisztán szellemi tartalom átélése egy tisztán szellemi folyamatban. A gondolkodás lényegét csak intuícióban lehet megragadni.” (F 146).

„Az egyénnek saját intuíciói segítségével kell megszereznie fogalmait.” (F 240).

7. A gondolkodás átlátszósága

„Hogy gondolkodásom miért köti össze a mennydörgés és a villámlás *fogalmát*, azt közvetlenül ezeknek a fogalmaknak a tartalmából tudom. A gondolkodási folyamatnak ez az átlátszó tisztasága teljesen független a gondolkodás fiziológiai alapjairól szerzett ismereteinktől.” (F 44).

„A gondolkodást önmagával tudjuk megragadni.” (F 51).

„Van valami, ami „egyáltalán nem juthat arra a balsorsra, hogy a képzet a folyamat és a megfigyelő ember közé furakodjon^{dd}. Ez pedig nem más, mint a *gondolkodás*. A gondolkodással szemben megmaradhat az ember a valóságra vonatkozó naiv állásponton.”^{ee} (F 103).

„Az Én maga teszi fel magának a megismerés kérdéseit. Mégpedig az önmagában teljesen világos és átlátszó gondolkodás eleméből.” (F 115).

---

^{dd} Utalás a Kant féle “magánvaló dologra”, ami éppen ilyen képzet.

^{ee} Az észleleti adottat a nem naiv szemlélő gondolkodásával egészíti ki teljes valósággá. A gondolatait azonban nem tudja egy másik gondolkodással kiegészíteni.

8. A megismerő érzés / akarat

„Az lesz igazi egyéniség, aki érzéseivel a legmesszebb ér fel az ideálok világába.” (F 110).

„Nem helytálló az ellenvetés, hogy aki így a szeretetet látja működni a gondolkodásban, egy érzést helyez a gondolkodásba... Aki ugyanis *odafordul a lényegi* gondolkodás felé, megtalálja benne mind az érzést, mind az akaratot, utóbbiakat valóságuk mélységeiben is; míg, aki elfordul a gondolkodástól, a puszta érzés és akarat felé, elveszti a bennük lévő igazi valóságot.” (F 143).

Az érzés és akarat igazi valósága ugyanis megismerő.

9. A gondolkodás abszolút mivolta

„Mert alany és tárgy, szubjektum és objektum, már fogalmak, amiket a gondolkodás alkotott.” (F 52).

„Csak nem szabad elfelejteni, hogy csak a gondolkodás segítségével különböztetjük meg és helyezük szembe magunkat a tárgyakkal, mint alany. A gondolkodást ezért sohasem szabad pusztán szubjektív tevékenységnek tekintenünk. A gondolkodás alany és tárgy *fölött* áll... Az a tevékenység tehát, amit az ember, mint *gondolkodó* lény kifejt, nem pusztán szubjektív, hanem olyan, ami se nem szubjektív, se nem objektív, hanem a két fogalom fölött álló... A gondolkodás így olyan elem, ami kivezet önmagából és összekapcsol a tárgyakkal. De egyszersmind el is választ tőlük, amennyiben alanyként szembeállít velük.” (F 60).

„Gondolkodásunk nem individuális, mint érzeteink és érzéseink, hanem univerzális.” (F 90).

„A gondolkodásban adott számunkra az elem, ami egyedi individualitásunkat összekapcsolja a kozmosszal... Egy teljesen abszolút erőt látunk magunkban létrejönni, ami univerzális, de amit nem ott ismerünk meg, ahol a világ centrumából kiárad, hanem a periféria egy pontján.” (F 91).

10. Az önmagában nyugvó gondolkodás

„Mint gondolkodó, én adom saját létemnek a gondolkodási tevékenység meghatározott, önmagában nyugvó tartalmát.” (F 47).

„A gondolkodásban találjuk meg azt a princípiumot, ami megáll önmagában.” (F 51)

„Ezért^{ff} azt, amit a gondolkodás önmagában nyugvó, semmi által meg nem határozott természetéről mondtam, nem lehet egyszerűen átruházni a fogalmakra.” (F 57).

„Aki helyesen érti ezeket a megfigyeléseket, arra a belátásra jut, hogy a gondolkodást közvetlenül meg lehet látni, mint önmagában zárt jelenséget.” (F 145).

„Aki átlátja a gondolkodás lényegét, „nem a valóság utólagos árnyképét látja abban, ami gondolkodásként fellép a tudatban, hanem egy önmagában nyugvó lényyszerű szellemi jelenséget.” (F 146).

„... aki átlátja az ideák *átélését*, mint önmagában nyugvó jelenséget...” (F 182).

---

^{ff} Mert a fogalmakat a gondolkodás hozza létre, a fogalmakhoz már szükség van a gondolkodásra.

„Mert egy tisztán szellemi intuíció nem kívülről ható szükségszerűségek eredménye, hanem valami önmagában nyugvó.” (F 201)

„Mert ha az intuitív gondolkodás valamilyen más lénytől eredne, ha lénye nem önmagában nyugvó lenne, akkor látszat lenne az etikából folyó szabadságtudat... Az tudja *szabadnak* tartani a cselekvő embert, aki belső tapasztalása alapján tarthatja önmagában nyugvónak a gondolkodás intuitív átélését.” (F 254).

„És az átélt gondolkodás megköveteli, hogy ne tagadjuk meg önmagában nyugvóként való átélését a megismerés folyamatában.” (F 255).

11. A tudati lélek elhibázott mozdulata

A képzeteknek – legalábbis elvben – észlelhető hatásokon keresztül kellene létrejönniük. Miközben lépésről lépésre követik ezt a hatásláncot egészen a tudati képig, nem veszik észre, hogy további észleletekre hivatkoznak, amelyeket azonban kritikátlanul, naivan fogadnak el: fizikai, kémiai, idegi folyamatok, érzékszervek és részeik, agy és így tovább. Jellegetes azután az önmagába visszatérő, körkörös következtetés, ami szerint az egész gondolatmenet és a leírt köztes, naiv realista módon elfogadott folyamatok kiindulópontjául mégiscsak a hatásokká, folyamatokká, reakciókká feloldott észleleti kép szolgál, ami azonban a gondolatmenet értelmében nem is létezik azon a módon, ahogy észleljük. Azt is elfelejtik, hogy ha az észleleti képek ilyenfajta keletkezési története megfelelné a valóságnak, akkor sohase tudhatnánk, hogy egy dolognak hol vannak a határai, mert a fénysugarak nincsenek „felcímkézve”, nem árulják el, hogy melyik tárgytól jönnek. Nem tudhatnánk, hogy hol végződik a ceruza és hol kezdődik az asztal.

Az észlelhető vagy hozzájuk hasonlóan elképzelt folyamatok és a tudati élmény között elvileg és szükségszerűen megmarad a törés. A hatások egész útja képzetekből és gondolati lépésekből áll, amik kimaradnak a magyarázatból. Ha bevonnánk őket is a magyarázatba – mint pl. az agy folyamatait – akkor rögtön a nekik megfelelő új tudati élményekkel is számolnunk kell, amiket ismét idegfolyamatokra kellene redukálnunk. A tudati élmények mindig egy lépéssel előbbre járnak, és magyarázataik mindig mögöttük sántikálnak.

Ez különösen világosan látszik olyankor, amikor a tudati folyamat magából a tudatból indul ki, pl. ki akarunk valamit számolni. Az apparátus *követi* a tudati szándékot, különben nem lenne más, *csak* apparátus, *csak* mechanizmus. Akkor viszont értelmét veszti minden olyan beszéd és érvelés, ami az ember apparátus-természetét bizonygatja: mechanizmusok között nincs se igazság, se tévedés. Az ilyen gondolatmenetekben elfelejtődik, hogy *minden* észlelés, *minden* gondolati lépés tudati folyamat, aminek „magyarázata”, visszavezetése további észleletekre és gondolati lépésekre sohase érheti utol a tudati folyamatot, és ezért sohasem azonosítható az élménnyel.

A lényeg akkor is rejtve marad, ha a tudattal foglalkozó egyéb tudományok – mint nyelvtudomány, pszichológia vagy pszicho-lingvisztika – végzik a tudat vizsgálatát, mert pillantásuk nem fordul befelé, legalábbis nem teljesen. Nagyon ritkán ismeri fel valaki, hogy egy fogalom értés, és egy szó ennek az értésnek a jele és *semmi más*.

12. Szubjektivitás és objektivitás az észlelésben

„Észleleti képeim tehát először szubjektívek.” (F 65).

„Ez a megkülönböztetés⁸⁸ szubjektív cselekedet, amit az a körülmény szab meg, hogy nem vagyunk azonosak a világfolyamattal, hanem egyedi lények más lények között” (F 89).

„Amíg a világ-egész kiválasztott részeit észleletként határozzuk meg, a kiválasztásban egyszerűen szubjektivitásunk törvényét követjük.” (F 113)

„A monizmus számára az észleletet a szubjektum határozza meg.”⁸⁹ (F 126)

„Az észleleti területen belül végzett vizsgálódásokon keresztül nem lehet bebizonyítani a kritikai idealizmust, és ezzel megfosztani az észleletet objektív jellegétől.” (F 78).

„Szubjektívnek csak azt nevezhetjük, amit a szubjektumhoz tartozónak észlelünk. A szubjektív és objektív közötti kapcsolatot semmilyen naiv értelemben vett reális, vagyis észlelhető folyamat sem hozhatja létre, hanem csakis a gondolkodás. Vagyis számunkra objektív, ami úgy jelenik meg az észlelés számára, mint ami kívül esik az észlelés szubjektumán.” (F 99).

13. A világtörténelem

„Miközben az egyéb dolgokatⁱⁱ figyeljük meg, belekeveredik a világfolyamatba – amihez most hozzászámolom a megfigyelést – egy olyan folyamat, amit nem veszünk észre.” (F 47).

Ez az észre nem vett folyamat a gondolkodás. Később ezt találjuk:

„Ha létünk úgy kapcsolódna a dolgokhoz, hogy minden világfolyamat egyszersmind a *mi* történelemünk lenne, akkor nem lenne különbség köztünk és a dolgok között. De akkor nem léteznének számunkra egyedi dolgok sem. Akkor minden történelem folyamatosan menne át egymásba. A kozmosz egyetlen egység lenne és önmagában zárt egész. A történelem árama sehol sem szakadna meg.” (F 89).

„Tehát valóban én vagyok a dolgok, de nem annyiban, amennyiben az észlelés szubjektuma vagyok, hanem annyiban, amennyiben a világtörténelem része vagyok.” (F 104).

„Életünk folyamatos ingamozgás az általános világtörténelemmel való együttélés és individuális létünk között.” (F 109).

14. A szabad cselekvés intuitív volta

„De az intuíció, legalábbis részben, meghatározó lehet az emberei akaratban... És egy akarat cselekvés valójában csak akkor individuális, ha intuícióból fakad.” (F 163).

---

⁸⁸ Előtte ez áll: szemünk csak egymás után tud egyes színeket kiválasztani a színek egészének sokaságából, értelmünk csak egyes fogalmakat tud kiragadni egy összefüggő fogalmi rendszerből.

⁸⁹ Utána ez áll: „A szubjektum azonban egyidejűleg rendelkezik azzal az eszközzel is, amivel feloldhatja az általa létrehozott meghatározottságot, és ez a gondolkodás.”

ⁱⁱ A gondolkodáson kívül

„...^{jj}amennyiben intuitív ideákat valósítanak meg, az emberek saját emberi céljaikat követik.” (F 179).

„Ez a szabadság megilleti az emberi akaratot, amennyiben tisztán szellemi intuíciókat valósít meg.” (F 201).

„Akkor valósulhat meg a szabadság, ha az emberi természetben az akaratot az intuitív gondolkodás hordozza.” (F 236).

15. A cselekvés szeretete

„Cselekvés közben – amennyiben intuitívan bennem tud élni – a morális maxima mozgat; összekapcsolódik a cselekvésem által megvalósítandó tárgy *szeretetével*.” (F 161).

„Csak akkor vagyok én az, aki cselekszik, ha a tárgy iránti szeretetből cselekszem... Cselekvésemhez nem ismerek el semmilyen külső elvet, mert alapját önmagamban találtam meg; a cselekvés szeretetében. [Nem mérlegelem észérvekkel, hogy jó vagy gonosz-e,] azért hajtom végre, mert *szeretem*... Nem vezet közvetlenül az általános szokás, az általános erkölcs, valamilyen általános-emberi maxima, hanem a cselekvés szeretete.” (F 162).

„A *szabad ember* alapmaximája a következő: *élni*, a cselekvés szeretetében, és *élni-hagyni*^{kk}, az idegen akarat megértésében.” (F 166).

„Szabadság, te barátságos, emberi név... aki nem pusztán törvényeket szabsz, hanem kivárod, hogy morális szeretetem mit ismeri fel maga, mint törvényt...^{ll}” (F 171).

16. Az első és második szeretet Danténál

Az első szeretet háromszor fordul elő az *Isteni színjátékban*, először a Pokol kapujának feliratában (Babits Mihály fordításában):

„Én rajtam jutsz a kínnal telt hazába,
én rajtam át oda, hol nincs vigasság,
rajtam a kárhozott nép városába.

Nagy Alkotóm vezette az igazság;
Isten Hatalma emelt égi kénnyel,
az ős Szeretet^{mmm} és a fő Okosság.”

Pokol III, 1-6

Másodszor, amikor Szent János „vizsgáztatja” Dantét a szeretet vonatkozásában:

„Ez igazságot nékem az tanítja,
aki könyvében minden halhatatlan

---

^{jj} A mondat így kezdődik: „A monizmus a cselekvő emberek mögött nem egy tőlük idegen, őket akaratukban meghatározó világirányítás céljait látja, hanem...”

^{kk} „Leben und Lebenlassen“ (élni és élni-hagyni) – eredetileg Schiller *Wallenberg* c. színdarabjából származik.

^{ll} Parafrázis Kant szövegére: „Kötelesség, te magasztos, hatalmas név, aki nem hord magánál semmi hízelgő kedveskedést, hanem alázatot követelsz, aki törvényt szabsz...”

^{mmm} Babits itt ős szeretetre fordítja az első szeretetet.

lélek első szerelmét bizonyítja.”

Paradicsom XXVI, 37-39

Platón az, aki Dantét a hierarchikus lények első szeretetéről tanította. Babits a „szubsztanciák” kifejezést fordítja „halhatatlan lélekre”, jól tudván, hogy a középkorban a szubsztancia kifejezés magasabb Én-lényeket jelentett.

Harmadszor akkor fordul elő az első szeretet, amikor Szent Bernát imára készül, amivel hozzá akarja segíteni Dantét Isten látására:

„De jó a perc már, mely ébredést hoz rád;
azért megállok; mint a jó szabók, ha
kevés a kelme, a szabást beosztják;

s túzzük inkább az Örökkévalóba
szemünket, hogy szemed az ő szerelmi
lángba ereje szerint behatódná.”

Paradicsom XXXII, 139-144

Az emberi lélekben élő szeretetről Vergilius ad Danténak általános tanítást:

„Sem a Teremtő nem volt soha fogytán,
sem a teremtmény” – kezdte – „szeretnek,
mely ösztönös, vagy lelki; ezt tudod tán.

Az ösztönből tévedés nem eredhet;
de lelki érzés tévedhet a tárgyban,
vagy: mert nagyon, vagy: mert gyengén szeretget.

Míg a Fő Jó felé foly rendes ágyban,
s mérsékeli magát a többiekben,
nem lehet bűnös semmi céda vágyban.

De ha rosszra fordul, vagy melegebben
vagy lanyhábban fut jóra mintsem kéne,
teremtmény fordul Teremtője ellen.

Megértheted már, hogy minden erénye
és minden bűne az ember fiának,
a Szeretet magvának a növénye.””

Purgatórium XVII, 91-105

Az „ösztönös”, a természeti az első, ami tévedhetetlen. A lelki a második, tévedésre hajló szeretet. A lélek alapereje a szeretet, ezt Dante később még megerősíti:

„A lélek szeretetre lón születve...”

Purgatórium XVIII, 19

Ma „figyelemnek” neveznék ugyanezt az őserőt.

17. Az emberi individualitás

„A bennünk működő ideák összességét, intuícióink valós tartalmát az teszi ki, ami az ideavilág minden általánossága mellett minden emberben egyéni. Amennyiben ez az intuitív tartalom cselekvésre irányul, akkor ez adja az egyén morális tartalmát... Egy adott esetben egy intuícióból eredő cselekvésnél a megfelelő, teljesen egyéni intuíció megtalálása a mérvadó.” (F 160).

„Csak egy intuícióból eredő akarati cselekvés lehet igazán egyéni.” (F 163).

„Vágyaim, ösztöneim, szenvedélyeim nem mutatnak semmi mást, csak azt, hogy az általános *emberi* fajhoz tartozom; de a jellegzetes mód, ahogy egy eszmeiség ezekben a vágyakban, ösztönökben és szenvedélyekben megnyilatkozik, abban egyéniségem mutatkozik meg. Ösztöneim és vágyaim révén olyan ember vagyok, akiből tizenkettő egy tucat; de individuummá tesz az idea jellegzetes formája, amivel énnek nevezem magam a tucatban.” (F 164).

„Annyiban érzek egy cselekvést szabadnak, amennyiben alapja individuális lényem eszmeiségéből ered; egy cselekvés összes többi részét, legyen az a természet parancsa vagy egy morális norma kényszere, *nem* érezzük szabadnak.” (F 164).

18. Az átélés

Már a *Philosophie der Freiheit* 1918-as kiadásához írt előszó hangsúlyozza, hogy a két alapkérdés – megismerés és szabadság – vonatkozásában a lényeg az átélés. „Könyvünk nem ilyen kész, lezárt választ ad, hanem utal a lelki élményeknek egy olyan területére, amin a lélek belső tevékenysége segítségével bármikor újra, élő választ találhatunk a kérdésre.”

„A gondolkodás lényének átélése, vagyis a fogalmi élet tevékeny kidolgozása egészen más, mint valami észlelhetőnek az átélése az érzékszerveken keresztül... Be kell látnunk, hogy *minden* észleleti kép az észlelő szervezetétől kapja meg alakját, de a valósághoz az átélt gondolkodó figyelemmel áthatott észleleti kép vezet el az embert.” (F 130).

„Ez az intuíció bemerülhet a valóság mélyebb vagy kevésbé mély alapjaiba abban az *átélésben*, ami a gondolkodásban nyer alakot.” (F 132).

„De aki eljut oda, hogy igazában a *gondolkodás életét* tapasztalja, az belátja, hogy az ebben az életben önmagában nyugvó, de egyszersmind önmagában mozgó *tapasztalás* belső gazdagsághoz még csak nem is hasonlítható a pusztá érzések kavargása...” (F 142).

„Aki *intuitíven* akar *átélni* a gondolkodásban, az tud megfelelni az érzésbeli és akarati átélésnek is.” (F 143).

„Aki azonban belátja, hogy mi a helyzet a gondolkodással^m, fel fogja ismerni, hogy az észlelés a valóságnak csak egy része, és csak a másik hozzátartozó résszel együtt jelenik meg teljes valóságként, és ezt a másik részt az észlelés gondolkodással való áthatásában *éljük át*... *Intuíció* egy tisztán szellemi tartalom tudatos, tisztán szellemi átélése.” (F 146).

---

^m Utalás egy korábbi mondatra: „Magának a gondolkodásnak a szemléletében egybeesik, aminek különben mindig elváltan kell megjelenie: fogalom és észlelet.

A könyv első része „az intuitív gondolkodást az ember átélt belső tevékenységeként ábrázolja. *Átéltve* megérteni a gondolkodásnak *ezt* a természetét azonban egy az intuitív gondolkodás *szabadságának* megismerésével.” (F 254).

„Ez a könyv a tisztán szellemileg átélhető intuitív gondolkodásra épül... De azt is meg akarja mutatni, hogy milyen gondolatformálást igényel ez az átélt gondolkodás. Mégpedig azt igényli, hogy ne tagadjuk, mint önmagában nyugvó élményt a megismerési folyamatban.” (F 255).

„Mert az intuitíven átélt gondolkodás egyrészt az emberi szellemben lejátszódó folyamat, de... másrészt az intuitíven átélt gondolkodásban az ember egyszersmind belép a szellemi világba és észleli azt^{oo}... ebben a könyvben igyekszem megmutatni, hogy a helyesen értett gondolkodás-átélés *már maga* szellemi élmény.” (F 256).

---

^{oo} Előtte ez áll: „A gondolkodás észlelés, amiben maga az észlelő tevékenykedik, és saját tevékenységét észleli.”

Coda

A tapasztalás szentsége

1. A jelentések világa

Jelentések világában élünk, de legtöbbször nem vesszük észre, mert azt véljük, hogy dolgok világában élünk. A dolgok azonban mindig *meghatározott* dolgok, és ez azt jelenti, hogy jelentésük van, fogalmuk vagy legalábbis nevük, ami megkülönböztetésükhöz szükséges. Egy szöveg esetében nyilvánvaló az észleleti jelek és a jelentés kapcsolata. De a látszat azt mutatja, mintha lennének olyan észlelhetőségek, amik nem jelek, következésképp jelentésük sincs – mégpedig minden természeti dolog. De az is lehetne, hogy a természeti világnak szöveg jellege van, csak mi nem vagyunk képesek megfejteni. A középkorban így fogták fel.

Egy szövegnek vannak külső törvényszerűségei, amiket akkor is föl lehet deríteni, ha nem értjük a szöveget, Ezek a külső törvények azért vannak, mert a szövegnek belső törvényszerűségei vannak, ugyanis a jelentése. Az ember ugyan tud szándékosan olyan szövegeket is létrehozni, amik megfelelnek a nyelvtan és a fonetika külső törvényeinek, de értelmetlenek; de csak azért, mert előtte értelmes szövegeken tanult, és nagyon is meg tud különböztetni értelmes és értelmetlen szövegeket.

A természetnek *vannak* külső törvényszerűségei, amiket a természettudomány fölfedez. Ez legalábbis valószínűsíti, hogy belső törvényszerűségei is vannak, vagyis szöveg jellege van, de a belső törvényeket csak egy goethei természettudomány tudná felfedezni, mely *olvasni* tudja a természetet, és nem elégszik meg méréssel és számítással.

Az észleleti világ adott az embernek; a másik világ nem az érzékeken, hanem a belső forrásokon keresztül jut el hozzá, ahonnan a fogalmak, a különböző fajtájú ideák – művészeti, pedagógiai és morális ideák is – erednek. Az archaikus korban az ideák legnagyobb részét saját aktivitás nélkül adódtak az embernek; csak a beavatottak tudtak aktívak lenni. Az újabb korokban legnagyobb részét emberi aktivitás eredményeképpen jönnek létre, mert a nagykorúság korában az ember saját hozzátevése nélkül szinte semmit sem kap ajándékba. De ami ezekből a belső forrásokból ered, nem is lehet másmilyen, mint jelentés-jellegű.

2. Tapasztalás

A tapasztalás mindig tudati tapasztalás, ezért szinte lehetetlen elmagyarázni, mint az összes többi tudati jelenséget is. Tudati tapasztalás azt jelenti, hogy valami megjelenik a tudatban, és a tudat nemcsak azt veszi észre, ami megjelent, hanem magát a megjelenést is. Aki nem tudja, hogy tapasztalásai vannak, annak nincsenek is; nincs neve annak, ami a tudatában történik, és csak egy kívülálló nevezhetné tapasztalásnak. Ha a tudat öntudat, vagyis önmagára reflektálni képes tudati lélek szerkezete van, akkor a „kívülálló” mintegy be van építve; időnként, az inga egyik irányban való kilengésében „tapasztaljuk” a lelket, és aztán a másik ingalengésben tudjuk

is, hogy tapasztalás volt. „Tapasztalás” a tudati lélek, a reflektáló tudat szava. Ahhoz, hogy tapasztalhassunk, a „tapasztalás” fogalmának már meg kell lennie.

A fogalom jelensége teszi lehetővé, hogy az elválasztatlan átélésben jelen lehet egy tanú, aki kitagol az egészből egy tapasztalást, és utólag visszatekintve rá azt mondhatja: „Ez az én tapasztalásom volt.”

A tapasztalás leírásához tartozik, hogy csak a jelenben történhet – a figyelő vagy odaadottságban lévő ember jelenében és időben is a jelenben. Ezért tapasztalás az észleleti világ folyamatos ottlétében vagy adottságában; és ezért *nem* tapasztalás a közönséges gondolkodás: illékony és nem *marad* meg a jelenben, hanem azonnal leesik a múltba. A jelenlét adja a tapasztalás erős, kérdés nélküli, megkérdőjelezhetetlen helyzetét: nem lehet bebizonyítani. Egyrészt a bizonyítás eszköze, a gondolkodás, gyengébb lenne létében, mint a tapasztalás, másrészt nem is kíván bizonyítást, mert teljes bizonyosságot ad. Azt szoktuk megkérdőjelezni, ami nem tapasztalás, mint a gondolat, és ebben az esetben be kell „bizonyítani”, mert a gondolatokat kivétel nélkül csökkentett létükben érzékeljük, mint ami elmúlt. Az érzékszervi észlelés folyamatosan megújul, ha a tárgy tartósan ott van, mint egy folyó, egy hegy.

Közönségesen az észlelési tapasztalás is szakadozott: fogalmak által, amiket a gondolkodás villámgyorsan ráaggat az észleltre, hogy aztán a következő ingalengésben visszatérjünk az odaadottsághoz. Az odaadottság hosszabb is lehet pl. színházban, hangversenyben, a természetben, a szeretetben, úgyhogy „megfeledkezünk magunkról”, vagyis a későbbi tanúról, akinek mégis ott kellett lennie, különben nem lenne képes később beszámolni élményeiről – mégpedig annál pontosabban, mennél jobban megfeleledkezett önmagáról. Az ilyen kivételekben világosan látszik, hogy a tapasztalásban egyé válik, egybeolvad a tapasztaló és a később tanúskodó Én. Korunkban ez a tapasztalás legfontosabb jellegzetessége.

3. A participáló tudat

Tulajdonképpen participáló nem-tudatnak kellene nevezni, mert szélsőséges esetben ez az emberi szellem-lélek elválasztatlanságát jelenti – azt meg se kíséreljük megmondani, hogy mitől –, a folyamatos odaadottság állapotát, anélkül, hogy az ember tudatában lenne ennek az állapotnak. Az „odaadottság” is olyan fogalom, amit egy megfigyelő csak utólag, kívülről alkalmazhat; az odaadottságban élő archaikus ember nem tudott semmiféle „odaadottságról”. Ehhez ki kellett volna belőle húzódnia. Ez aztán lépésről lépésre meg is történt, az emberiséget vezető pedagógia segítségével. A léleknek abban az eleinte pici sarkában, ami időről időre kihúzódott az odaadottságból, lassan csodálat ébredt az adottság irányában, a tény irányában, hogy az embernek egy világ adódik – egyszermind hála az adományokért, az észleltért, a lélegzetért, a táplálékért, a létért, egy beszélő, értelemmel teli létért. Az értelemmel telítettség érzés volt, anélkül, hogy már konkrét értelmet tapasztalt volna az ember. Ahol az archaikus vagy a gyermeki ember beszéddel és értelemmel találkozik, ott Én-lényeket sejt – anélkül, hogy tudná, hogy mi az, hogy Én-lény –, valakiket, akik megszólíthatók, akiket kérni lehet, és akiknek hálásnak lehet lenni. Az ilyen fajta ember „elviseli” és átéli mindkét adottság, a természet és az Én-lények, az istenek világossággal áthatott hatalmaságát, mert bele tud simulni a két oldalról áramló fényakaratba. Még nem jelent meg az „énség” csírája, aminek védekeznie kell az ezer formában felé áramló túl erős világosságtól, hogy megőrizhesse én mivoltát, megvédhesse saját aprócska fényét attól, hogy az erősebb fény kioltsa vagy elhalványítsa. Még nem volt ott senki, akinek a dolgok sugárzását el kell „viselnie”, az embert odaadottságában

átjárta ez a sugárzás, és együtt rezdült a kozmikus zenével. Az „elviselés” csak a kis én, az ego kérdése, ami határai között és határai jóvoltából él, nem saját erejéből, mint egykor az igazi Én él majd vagy élhetne önmaga megvalósításában.

Az archaikus lelki szem látja a természet beszélő sokféleségét, ami mögött természeti szellemek sokfélesége sejthető, folyóistenek, hegyistenek, nimfák. A szellemi világban egyszersmind láthatók az istenalakok Én-lényei, akik nem természeti istenek, hanem egyéniségek – mint a görög világban Zeusz, Apolló, Arész, Pallasz Athéné, Héra, Artemisz –, akik megmutatják, „előélik” az embernek az individuálist, és ezzel tanítják bánni vele a napi életben. Belakják a világot az embernek, és lakhatóvá teszik számára. Mennél jobban kitagolódik a világból az ember, annál jobban látja először istenségüket, annál differenciáltabban jelenik meg számára a világ és a szellemi világ.

4. A tudati lélekről

Az ember először a világító, belső világossággal megvilágított világot „éli át”, amit éppen e miatt a világítás miatt – hogy megjelenik az embernek – isteni-szelleminek érez. Az Ozirisz-szem lassú becsukódása azt jelenti, hogy az ember elveszti a képességet, amivel észleli a dolgok fényét vagy beszédét. Aquinói Szent Tamás a „dolgok igazságának” nevezi ezt az elvesztettet. Éppen ezáltal válnak a dolgok dolgokká, vagyis olyanná, amik már nem egy értelem jelei. De ezzel együtt létrejön annak a lehetősége, hogy észrevegyük magát a világosságot, ami immár nem a dolgokban mutatkozik meg. A fény láthatatlan, a fizikai fény is, az érzékszervek nem érzékelik. A fény ideája így egy érzékszervileg észlelhetetlen lény tiszta intuíciója, az, ami az érzékelhetőséget létrehozza. Ami lehetővé teszi, hogy valami megjelenjen az érzékek vagy az értés számára, az a fény, a világosság: isteni, szellemi világosság.

A fényistenek észrevétele az ember által lépés önmaga, saját fénytermészete – Buddha természete – felfedezése felé, mert világosságot csak világosság, szellemi világosság tud fölfedezni. A fényistenek nyitják meg az utat az Én-isten felé, aki úgy nyilatkozik meg, hogy „Én vagyok” vagy „Itt vagyok” – a belső, önmagát *tapasztaló* világosság. Az Én-isten mesél az embernek a bűnbeesésről, amivel kezdetét vette a szakadás, az ember exodusa a világból. Csak az adhat számadást róla, aki kívülről tapasztalta, akit nem érintett vagy feloldotta magában következményeit: az Én vagyok. Akivel a bűnbeesés megtörtént, nem tudhat róla: következményeit általában megkedvelik az emberek. Az elbeszélés azonban felélesztheti bennünk azt, akivel nem történt meg a bűnbeesés.

A szakadás, az ember exodusa a világból olyan történéssel kezdődik, amit minden hagyomány egy fajta esésnek, zuhanásnak ábrázol. Nagyszabású, az egész emberiségre kiterjedő pedagógia vezeti az embert lefelé. A fényistenek mintegy emlékeztető jelek fénnel teli őshazájára, hogy egykor majd visszataláljon. A lefelé vezető út először a szellem szegénységéhez, a szellemi halálhoz vezeti az embert. Mielőtt a tudati világosság a legmélyebb pontig süllyedt a fizikai szervezetbe, a Logosz testté válik⁶³, amit az Én-vagyok istenség készít elő, de akinek a neve egyelőre szent és rejtve marad a szentélyben.

A Logosz ezután kétszeresen van jelen az emberben: a szellem-lélek^{PP} tudatfölötti részében, ahol mindig is az utolsó, legmagasabb fényforrás volt, és a testben, a „húsban”, vagyis a lélek bűnbeesett részében, a hétköznapi tudatban, a múlt hamuja alatt izzó rejtett szikraként. A

---

^{PP} Geist-Seele

jelentéshez, értéshez való kétszeres erő teszi lehetővé az ember öntudatát; vele kezdheti meg útját fölfelé. Az öntudat kezdetben kettős, kételkedő, kérdező tudatot jelent. A tudati lélekben felfedezi az ember, ami korábban *rejtett* volt: az addig csak használt fogalmakat, ideákat, tudatot, gondolkodást, Ént, Logoszt. Buddha még a gondolkodás előtt fedezi fel és tanítja a részvétet és szeretetet.

A *tanítás* feltételezi, hogy az Én öntudatos, vagy a tanítás folyamán ébred öntudatra. A tanítás tartalma már nem az első, természetes, ösztönös szeretet a világnak szóló affinitásból, hanem a második, az emberből kiinduló, teremtő szeretet; afelé, ami még nincs, amit csak ez a szeretet hoz majd létre. A részvét is önmagából jön létre, kezdetből, ami már a Második Szeretet. Buddha lélektanítását, ami bevilágít a bűnbeesett ember rejtett rezdüléseibe, még messze nem értettük meg, a nyugati civilizáció még messze nem érte el.

A lélek, a tudat rejtett működését csak saját aktivitással lehet felfedezni és tapasztalni, csak az aktív figyelem, ami maga az Én, tud tapasztalóan találkozni önmagával – az Én öntudattá ébred az öntapasztalásban.

Az ember felfedezi az addig csak használt megismerést, ami ezzel rögtön kérdéssé, problémává válik. Ha igazán megvizsgálnák, észrevennék szellemi természetét, és így elvezetne a szellem felfedezéséhez az öntudatban, a lélek világos, élő, értelemmel átjárt felvidékén, ahol a tükrözöttség vagy a fizikai szervezet beavatkozása nem tompítja le a gondolkodást és az észlelést. A lélek, a tudat, a megismerési funkciók igazi vizsgálata a szellemhez vezetne. A fordulópont, a Logosz testté válása után szabad az út az embernek fölfelé.

5. Az igazi tanú

A fordulópont előtt, a lefelé vezető úton nincs igazi tanú, mert az esés passzívan történik *velünk*, a lehetséges tanúkkal. Az események fönről indulnak, a tudatföldről, tanú nélkül: a történetet az Én-vagyok szellemnek kell elmesélnie. Aki kívülről tanúskodik, sose igazi tanú, mert az érzékek fátylán keresztül látja a történeteket, amik a fogalmak fátylán keresztül észlelnek és ismét a gondolkodás fátylán keresztül tudósítanak. Az adott, saját tevékenységünk nélkül, tudatföldi módon konfigurálja a figyelmet, ami fölveszi az adott formát, saját akaratunk és öntudatunk nélkül. Ezért *ez* a figyelem nem találkozhat önmagával, ami pedig szükséges az öntudat bármilyen formájához.

A fordulópont után kezdődik az Én belső aktivitása, vagy – mondjuk úgy – ébredése, a lélek mélységeiben megbúvó Logosz szikra révén. Ez az ön-teremtés paradox mozdulata, de nem sokkal paradoxabb az alvásból való felébredésnél. A felébredő a tudati történések tanúja, aki együtt tanúskodik, együttműködik, együtt él át, együtt szenved. Az „együtt” utal a tanúskodásra. Csak a saját aktivitásból, saját erőből történő emelkedésben tanúskodhat valaki, csak felülről, emelkedés közben, ahogy az önismeretben vagy saját tudatossága látásában történik. Ahhoz, hogy fölemelkedhessék, az embernek előbb alá kell szállnia. „És senki sem megy fel a mennybe, hanemha az, aki a mennyből szállott alá, az embernek Fia.” (*János* 3, 13).

A participáló „tudatban” az ember egykor a világtörténés része volt. A szakadás révén a világtörténés egy része, a gondolkodás és az észlelés önállósodott benne. Mégis résztvevője maradt a világtörténésnek, csak ez a világ már nem az addigi világa volt – az lett a „világa”, ami visszamaradt *neki* az ember kiválása után. Csak az értés pillanatainak felvillanásában áll helyre az egység, *sohase* az eredeti, hanem mindig egy új. A felvillanás után ismét kívülre kerül

a „világ”. A felvillanást észre lehet venni, de nem válik tapasztalássá. Ahhoz növekednie kellene a figyelem intenzitásának, osztatlansága megvalósulásának. A tudati lélek korában azonban a figyelem messzemenően elveszti az odaadottság képességét, és mint a „szellem saját élete” – így nevezi Steiner a *Theosophie*-ban a lelket –, *lelki* magam-átélése működik. A figyelem megerősödése előidézhetné az önmagával való találkozást a jelenlét magasabb szintjén, a világgal való „egység” felvillanásának „meghosszabbításában”. Ez lenne a fölfelé vezető lépés is, a szakadás megszüntetése felé. A szakadás megszűnését „átlátszóságnak” hívják, mert az *igazi* tanú az igazság tanúja, és az igazság rejtetlenség. Tanúskodni az egységben, észlelni és egyszersmind tudni róla, hogy észlelünk – ez az „átlátszóság”.

Az igazi tanú az átlátszóságban – a rejtetlenség végső fokozásában – tanúskodik. Az átlátszóság révén belülről tud tanúskodni. Az értés felvillanásában tanú, tárgy és értés *eggyé* válik; az egység meghosszabbításában *ez* válik tapasztalássá. Ez az „együtemű” lét és légzés⁶⁴ csírája, a mai kétütemű helyett. Ahogy az éneklés csak a kilégzésben működik, ahogy egybeesik a figyelem-inga két pólusa, az odaadás és a magunknál levés. Az átlátszóságban az is belül van, ami „felülről” van. Ez az igazi nirvána, a közönséges lélegzés (ezt jelenti a „nirvána” szó) távolléte, az „egyetlen nyugalom”.

Az út a kertből, a civilizáció sivatagán keresztül az átlátszó, de mégis strukturált városba vezet, amit János, de a zen buddhizmus egyik szútrája, a *Ganda Vyuna* is leír. Ez a város Isten királyságának megvalósított formája. A tapasztalás – már villanásszerű formájában is – szent, a Szent Jeruzsálem apró építőkockája, mert megvalósul benne az egység: alany, tárgy és állítmány egy az átlátszóságban. Ezért átlátszó még a tapasztalás gyümölcse, megfagyott sarja is, a gondolat: érthető annak, aki gondolta. Míg az archaikus ember számára adott volt az egység – tanú nélkül, senki se tudott erről az egységről, ami maga volt az élet –, addig az új egység csak az Én-tudat, a szabad, az odaadottságban befogadóvá vagy „üressé” váló figyelem aktivitása révén jöhet létre. De nem sokáig marad üres, igen, ha valóban üres, akkor már tele is van, eltölti az új – új ideák, inspirációk, intuíciók az észleletekből vagy a belső forrásból. De mivel ez az egység az Én aktivitásán keresztül jön létre, fokról fokra elvezet a lényegi Én-tapasztaláshoz: az Én tapasztalja, a figyelem átéli önmagát – mint szellem-én, életszellem és szellemember⁹⁹. Egyszersmind – mivel létrejön az Én-élmény – az új egységnek tanúja van, aki tud róla. Többek között ez az Úr „Én vagyok” kijelentéseinek értelme a *János evangéliumban*¹⁰⁰: azonosság azzal, ami korábban nem-én volt, és az „Én vagyok...” azonosságának tudatossága. Ezek az Én-vagyok kijelentések válaszolnak az óindiai kultúra korai tanítására, a „*Tat tvam asi* – az vagy te” meditációs mondatra, a „te” és az „az” elválasztásáról szóló tanra.

Az új egység tapasztalásához az Énnek meg kell erősödnie, különben nem tudja elviselni a felé áramló ideák hatalmasságát, érkezzenek a teremtett észleleti világból vagy a belső Menny magasságából. Ezért menekülünk előle, ezért hajlunk a nominalizmusra.

A tudatos egység átéléseivel növekszik az új teremtésére való képesség. Igazából csak ezért és csak ezáltal individualizálódik az emberi szellemi lény. Minél individuálisabb egy alkotás, annál univerzálisabb is egyben. Az univerzális – nyelv, gondolkodás – csak az egyénben és az egyén által valósíthatja meg magát. Ha az egyén az univerzális megjelenési formája, akkor az egyén lényét és lényegét kell kutatnunk. Ez az adott formákkal kezdődik, megkülönböztetéssel. Az Énnek fel kell oldania az adottságokat, és lazább, átlátszóbb formákat kell létrehoznia, azáltal, hogy felhasználja az adottságból kioldott erőket. A Teremtő az embernek ajándékozta

⁹⁹ Geistselbst, Lebensgeist, Geistmensch.

¹⁰⁰ Pl. „Én vagyok az életnek kenyere” (6, 48), „Én vagyok az ajtó” (10, 9), „Én vagyok a jó pásztor” (10, 11).

az univerzális és egyetlen szubsztanciát – a szeretetet vagy figyelmet, *ami* az ember szellemi lénye és lényege –, azért, hogy az ember átvegye. Ez pedig csakis az adott individualizációján keresztül lehetséges. Mivel az univerzális egy individuumból, az *Egyből* ered, ezért a legindividuálisabb emberi a legáltalánosabb.⁶⁵

Jegyzetek

¹ A továbbiakban G-vel jelöljük a hivatkozást a *Die Geheimwissenschaft im Umriss*, GA 13 c. könyvre. A G után megadott oldalszámok a Rudolf Steiner Verlag, Dornach 1989-es kiadására vonatkoznak.

² Vö. pl. G. Kühlewind: *Az antropozófiával való bánásmód*, IX. függelék. Megjelent magyarul a Georg Kühlewind Alapítvány honlapján.

³ R. Steiner: *Die Philosophie der Freiheit* (a továbbiakban F), GA 4. Az F után megadott oldalszámok a Rudolf Steiner Verlag, Dornach 1987-es kiadására vonatkoznak.

⁴ O. Palmer: *Rudolf Steiner über seine „Philosophie der Freiheit“*. Verlag Freies Geistesleben 1966.

⁵ A *Geheimwissenschaft* megismerési fejezetében (343. old.) említett „két útról” ld. a XVI. függelék 2. pontját.

⁶ Ez minden filozófiára igaz, csak éppen a „csillagok” sokszor nem világosak, vagy egyáltalán ki sincsenek mondva, és szemben *A szabadság filozófiájával* sokszor papírcsillagok egy fiktív égboltra ragasztva, amiket az első szél magával sodor.

⁷ Ld. G. Kühlewind: *A Logosz felismerése; A mártírium*, valamint a *Charis és Aletheia* c. fejezetek. (Klárís Kiadó és Művészeti Műhely, 2010).

⁸ Ld. még G. Kühlewind: *Isten Országá; A titok* c. fejezet. Megjelent magyarul a Georg Kühlewind Alapítvány honlapján.

⁹ A participáló tudathoz ld. Owen Barfield: *Evolution und Wahrheit*, Weitz Verlag, Aachen, 1991.

¹⁰ Vö. R. Steiner: *Theosophie; Az ember lénye* c. fejezet. GA 9, Dornach, 1987, 51. old.

¹¹ “Senki se válhatna szellemi látóvá, ha nem lenne már kezdetben is parányi szellemi látás a lélekben... Senki se lenne képes absztrakt gondolkodásra, senkinek le lehetnének igazi gondolatai és ideái, ha nem lenne szellemi látó, mert a közönséges gondolatokban és ideákban kezdetől fogva ott van a szellemi látás gyöngyszeme. Ezek a gondolatok és ideák pontosan ugyanabban a lelki folyamatban jönnek létre, mint amiben a legnagyobb erők is létrejönnek. És rendkívül fontos, hogy először megtanuljunk megérteni, hogy a szellemi látás kezdete tulajdonképpen valami egészen hétköznapi: csak fel kell fogni a fogalmak és ideák érzékfeletti természetét. Világossá kell válnia, hogy a fogalmak és ideák az érzékfeletti világból jönnek.” R. Steiner: *Die okkulten Grundlagen der Bhagavad Gita*, 1913. május 29. GA 146, Dornach, 1992.

¹² R. Steiner: *Metamorphosen des Seelenlebens – Pfade der Seelenerlebnisse. Erster Teil*, GA 58. Az 1909. október 28-iki előadásban Steiner „öntudati léleknek” nevezi a tudati lelket.

¹³ A „kiválasztás” nem pontos kifejezés, általában nem tudatosan választjuk ki a megfelelő szavakat és nyelvtani kapcsolódásokat: még ez is tudatfölötti módon történik.

¹⁴ Választ találhatunk az ilyen kérdésekre a következő helyeken: *Die Schwelle der geistigen Welt*, GA 17, *Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik*, GA 193.

¹⁵ Ld. a 8. lábjegyzetet, *A világkockázat* c. fejezetet.

¹⁶ Az ős-jelentés teszi lehetővé a különböző alkalmazásokat. A „-ból” ragot használhatjuk például a legkülönbözőbb kifejezésekben, mint „a szobából”, „a középkorból”, „fából”, „udvariasságból”. Az ős-jelentés az összes használatban meglévő, szavakban ki nem fejezhető közös elem, ami intuitívan megérthető, és a gyerek egyetlen példából, egyetlen alkalmazásból érti meg.

¹⁷ A gondolkodásban működő akarathoz és irányának megfordulásához ld. R. Steiner: *Vom Menschenrätsel*, a *Kitekintés* c. fejezetet. GA 20, Dornach, 1984.

¹⁸ R. Steiner: *Wahrheit und Wissenschaft*, GA 3, Dornach 1980, 50. old.

¹⁹ Ugyanott 64. old.

²⁰ Ugyanott 50. old.

²¹ Ugyanott 50. old.

²² Vö. G. Kühlewind: *A figyelem iskolázása* c. fejezet a *Freiheit erüben* c. könyvben, Stuttgart, 1991.

²³ Mint lábjegyzet 10, 51. old.

²⁴ Vö. G. Kühlewind: *A Szent Lélek megújítása; A test* c. fejezet. Megjelent magyarul a Georg Kühlewind Alapítvány honlapján.

²⁵ Ld. 10. lábjegyzet, 51. old.

²⁶ Ugyanott, 52. old.

²⁷ Ld. G. Kühlewind: *A Szó világossága; A tudati lélek élete* és *A szavak nélküli gondolkodás* c. fejezeteit.

²⁸ Itt a helye, hogy rámutassunk egy további „radikálistalanságra”. A *Philosophie der Freiheit* hatodik fejezetében (107. old.) az áll, hogy az oroszlán fogalmát olyan valakinek is meg lehet tanítani, aki sose látott oroszlant. Ezzel szemben a 9. fejezet azt állítja (168. és 145. old.), hogy „a külvilág dolgainak ideáit az észlelés határozza meg” – ami bizonyosan igaz, és ellentétben áll a fenti kijelentéssel. További pontatlanság nyilvánul meg abban, hogy valójában csak az ember alkotta tárgyak fogalmaival rendelkezünk, ugyanis a funkciójukon keresztül, a természeti tárgyakra vonatkozóan csak külső megjelenésükre vonatkozó megjelöléseink vannak. Ez az oka annak is, hogy a *Philosophie der Freiheit* nem tesz különbséget „ismeret” és „megismerés” között. Az a mód, ahogy a természettel

foglalkozunk, nem vezet értéshez, csak „ismeretekhez”, a természettudomány esetében is; míg az, ahogy az ember alkotta dolgokat megértjük, az „megismerés”. – Ezt a pontatlanságot a későbbi művek bőségesen korrigálják (ld. pl. a 33. lábjegyzetet).

²⁹ Jellemző, hogy a *Philosophie der Freiheit* első fele az érzést legnagyobbbrészt szubjektív lelki rezdülésnek tekinti, a nyolcadik fejezet azonban megismerési erőnek.

³⁰ R. Steiner: *Das Initiaten-Bewußtsein*, 1924. augusztus 13-i előadás. GA 243, Dornach, 1993.

³¹ Ld. G. Kühlewind: *Die Wahrheit tun*, 1982. Magyarul: *A hetedik nap vége* (Klárís Kiadó és Művészeti Műhely, 2004); *A gondolkodás szoláris természete* c. fejezet

³² Ld. G. Kühlewind: *Az érző észlelés felé – Az érzékek kitanítása; az Észlelési gyakorlatok* c. fejezet. Magyarul megjelent a Georg Kühlewind Alapítvány honlapján.

³³ „Ha belépünk ebbe a spirituális világba, akkor a morális világ és a fizikai törvényszerűségek – de ezen most nem a fizikai világban található természeti törvények mintájának megfelelő „törvényszerűségeket” értjük –, tehát a természeti törvények világa és a morális törvények világa nem különülnek el, hanem áthatják egymást.” *Die Mysterien des Morgenlandes und des Christentums*, GA 144, 1913. február 4-i előadás.

„Ha ma természettudományokat tanulnak, abban a pillanatban, amikor fölemelkednek a természeti törvényekhez, középkori szöhuvelyekkel találják magukat szemben, amikben azonban a középkorban még sokkal több volt a régi jelentésből, mint a mai tudományban.” *Heilfaktoren für den sozialen Organismus*, GA 198, 1920. július 3.

„Akármilyen okosakat gondoljanak is egy fáról, akármennyi rávonatkozó idea töltse is el a lelküket, mégis tudják, hogy a fában még több él, mint amit ideák formájában befogadhatnak; és így van ez a virággal is, sőt, még a kristállyal is. Ha megnézik a modern világot, ami egyre gépiesebbé válik, akkor azt mondhatjuk, hogy most először áll szemben az ember fogalmilag teljesen átlátszó tárgyakkal.” Ugyanott, 1920. július 10.

„A fény csak egy bizonyos pontig terjed ki, egy bizonyos gömb-felületig, azután visszafordul. De azt, hogy visszajön, csak a szellemi kutató látja, a természetkutató nem. Mert amikor a fény elaszticitása kimerül és megfordul, akkor érzékfelettiként, szellemként tér vissza... Nincs olyan fény, ami ne úgy sugározna, hogy egy bizonyos határra érve visszasugárzik, és mint szellem tér vissza. De az, amit itt a fényről szeretnék Önöknek mondani, érvényes a természeti törvényekre is. A természeti törvények érvényessége csökken, minél távolabb mennénk ki a környezetbe. De csak egy bizonyos gömb-felületig; aztán minden visszajön. A természeti törvények aztán, mint értelmes gondolatok jönnek vissza. És ez a világéter.”

³⁴ „A hétköznapi elképzelésekhez kell majd tartoznia, hogy úgy tekintsünk az ásványi és növényi világra, mint Goethe, aki csak a jelenségre nézett, és nem hitte, hogy a jelenségekben még valami más is megnyilatkozik, hacsak nem az alapjelenségek, az ősjelenségek, de nem nyilvánulnak meg bennük gondolati formában kifejezhető természeti törvények. Goethe sose kutatott természeti törvények után, ezt túl fantasztikusnak találta volna.” R. Steiner: *Der Goetheanismus, ein Umwandlungsimpuls und Auferstehungsgedanke*, GA 188, 1919. január 5-i előadás, valamint *J. W. Goethe, Naturwissenschaftliche Schriften*, R. Steiner kiadásában, 5. kötet.

³⁵ R. Steiner: *Grundelemente der Esoterik*. GA 93a. – A hallgatóság jegyzetei alapján készült leírás föltehetően hiányos, és nem mentes hibáktól sem.

³⁶ A magasabb megismerés átlátszóságáról ld. R. Steiner: *Die Mysterien des Morgenlandes und des Christentums*, GA 144, 1913. február 3.

³⁷ Ld. ehhez a *Genesis* 2, 19-20-at, ahol az ember *megnevezi* a melegvérű állatokat, igazi nevükön. A *Korán* (2. szúra, 31-34) is visszaadja a teljes zsidó legendát – talán valamelyest eltorzítva.

³⁸ *Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik*, GA 293, 1919. augusztus 23-i előadás. A *Wahrheit und Wissenschaft* (GA 3) előszavában a következőt olvassuk: „Ezeknek a vizsgálódásoknak az az eredménye, hogy az igazság – szemben az általános felfogással –, nem valami valóságosnak a szellemi tükröződése, hanem az emberi szellem szabad terméke, ami sehol sem létezne, ha mi nem hoznánk létre. A megismerésnek nem az a feladata, hogy fogalmi formában megismételjen valamit, ami már máshol készen van, hanem az, hogy teljesen új területet hozzon létre, ami kiegészíti az érzékelésben adott világot, ami csak így válik teljes valósággá. Az ember legmagasabb rendű tevékenysége, a szellemi teremtés, így szervesen betagoódik az általános világtörténelembe. E nélkül a tevékenység nélkül lehetetlen lenne a világtörténelem önmagában lezárt egésznek gondolnunk. Az ember nem szórakozó nézője a világ menetének, aki leképezi szellemében azt, ami nélküle is lejátszódik a kozmoszban, hanem alkotó társteremtője a világfolyamatnak; és a megismerés az univerzum legfejlettebb tagja.” Érdemes észrevenni, hogy az „igazság” szót az *aletheia* értelmében használja az első mondat. Hasonló áll a *Mein Lebensgang* c. könyvben is (GA 28, XXII. fejezet): „Az ember nem olyan lény, aki magának hozza létre a megismerés tartalmát, hanem olyan, aki rendelkezésre bocsátja lelke színterét, amin a világ először éli át létét és fejlődését. Megismerés nélkül nem lenne teljes a világ.” Ld. még: *Christus und die menschliche Seele*, GA 155, 1912. május 24-i előadás.

³⁹ R. Steiner: *Die Schwelle der geistigen Welt*, GA 17; *A gondolkodásunkba vethető bizalomról* c. fejezetben.

⁴⁰ R. Steiner: *Theosophie*, GA 9; *A fizikai világ és kapcsolata a lélek- és szellemvilággal* c. fejezet.

⁴¹ A „teljes”, „igazi” vagy „abszolút” valóság kifejezés Steiner-nél az ember által létrehozott és önmagát is magába foglaló egységes világot jelenti. Így pl. a *Philosophie der Freiheit* 95, 146, 248-250. oldalain; a *Mein Lebensgang* X. fejezetében és a *Wahrheit und Wissenschaft* előszavában.

⁴² Ld. a 27. lábjegyzetet.

⁴³ „Ha az ember egyszer meditációkat kezd végezni, akkor ezzel az ebben az életben egyetlen valóban szabad cselekvést hajtja végre... Ebben teljesen szabadok vagyunk. Ez a meditálás össz szabad cselekvés.” R. Steiner: *Das Geheimnis der Trinität*, GA 214, 1922. augusztus 20-i előadás.

⁴⁴ R. Steiner: *Mein Lebensgang*, GA 28, XXIII. fejezet.

⁴⁵ R. Steiner: *Theosophie*, GA 9; *A test, lélek és szellem* c. fejezet.

⁴⁶ R. Steiner: *Das Hereinwirken geistiger Wesenheiten in den Menschen*, GA 102, 1908. június 1-jei előadás.

⁴⁷ R. Steiner: *Bausteine zu einer Erkenntnis des Mysteriums von Golgatha*, GA 175, 1917. április 19-i előadás

⁴⁸ R. Steiner: *Die Brücke zwischen der Weltgeistigkeit und dem Physischen des Menschen*, GA 202, 120. december 19-i előadás

⁴⁹ Amit úgy fordítottunk, hogy „odaadja magát”, általában úgy fordítják, mint Károli is, hogy „belenéz”. A görög *paraküpsas* szó – a *kütpo*, meghajolni igéből – azonban egy sokkal intenzívebb elmélyülést jelent. Ugyanezt a szót használja pl. *János* 20. 5, ahol a „másik tanítvány”, aki maga János, behajol a sírba.

⁵⁰ Ld. a 24. lábjegyzet (*A Szent Lélek megújítása*) a *Többllet* és a *Tökéletesség* c. fejezetet, valamint a 7. lábjegyzet (*A Logosz felismerése*) a *Charis és Aletheia* c. fejezetet.

⁵¹ *Máté* 5, 48: „Legyetek azért ti tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes.” A 3. *Mózes* 19,2-re („Szentek legyetek, mert én az Úr, a ti Istenetek szent vagyok.”), és egyéb ótestamentumi helyekre való hivatkozás azért érdekes, mert ezeken a helyeken nem „teljes”, hanem „szent” áll. Ez érthető a teljes, az „egész-séges” és a „szent” rokonsága révén (németül *heil* és *heilig* ugyanabból a szótöbblből ered). – Jakab is hasonlóan ír: „A kitartásban pedig tökéletes cselekedet legyen, hogy tökéletesek és épek legyetek minden fogyatkozás nélkül.” (*Jakab* 1,4).

⁵² R. Steiner: *Mein Lebensgang*, GA 28, XXII. fejezet. Ld. a 44. lábjegyzetet.

⁵³ R. Steiner: *Anthroposophische Leitsätze*, GA 26; *Mi a Föld valójában a makrokozmoszban?* 1925. február 1.

⁵⁴ Mivel a morális intuíciók, egyáltalán az intuíciók az emberi lélek szabad, szellemi részéből származnak – vagy korábban egyes kiválasztottaknak a nép- vagy korszellemtől, vagyis szintén Én-lényektől jövő sugallataiból –, ezért az etika csak utólag leíró tudomány lehet, nem olyan, ami előre meg tud mondani, ki tud számolni valamit, mint a természettudomány, aminek tárgya mindig már adott, már megvan. Ez ügyben Steiner alapvetően állást foglal a *Philosophie der Freiheit*-ben: „Az etika összehasonlítása a dietetikával téves, mert morális életünket nem lehet a szervezet életéhez hasonlítani. A szervezet működése adott, anélkül, hogy hozzátennénk valamit; törvényeit készen találjuk a világban, tehát kereshetjük, és ha megtaláltuk, alkalmazhatjuk őket. A morális törvények azonban addig nincsenek, amíg mi magunk *meg nem alkotjuk* őket.” (F 195-196). – Az okozza a zavart, hogy természettudósként a tények már rendelkezésünkre állnak, és csak utólag vizsgáljuk őket; a morális cselekvésnél azonban először mi hozzuk létre a tényeket, amiket utólag megismerő vizsgálat tárgyává tehetünk.” (F 197). Ennek a belátásnak ki szabadna és kellene zárnia minden analógiát az emberi cselekvés és biológiai rendszerességek között, különösen az emberi alkotás területén, amihez a gazdasági és szociális vállalkozások (üzemek, iskolák) is tartoznak. Továbbá kérdésessé teszi az emberi viselkedés kiszámíthatóságát, legyen az egyén vagy csoport, lélektanilag és egyáltalán minden emberi tevékenységben: annyiban lehet érvényes, amennyiben az emberi, vagyis alkotó viselkedésbe nem-emberi vonások keverednek.

⁵⁵ R. Steiner: *Anthroposophische Leitsätze*, GA 26 *Az emberiség jövője és Mihály tevékenysége*. 1914. nov. 2.

⁵⁶ Ld. a 16. reprinted és G. Kühlewind: *Freiheit Erüben*, a figyelem iskolázása a *Ráeszmélés a figyelemre* c. fejezetben.

⁵⁷ Ahhoz, hogy valamit „kicsinek” nevezzünk, össze kell hasonlítani valamivel: kis elefánt, nagy bolha. Ez tisztán gondolati tett: csak akkor „látunk” „kicsit” és „nagyot”, ha az összehasonlításban már rendelkezünk ezekkel a fogalmakkal.

⁵⁸ Ld. a 27. lábjegyzetet.

⁵⁹ Az „átélés”, „élmény” kifejezések legtöbbször az 1918-ból származó kiegészítésekben fordulnak elő, kivéve a 9. fejezetben és a záró fejezet (*Konsequenzen*) végén lévő előfordulásokat. Ld. még a 18. reprinted.

⁶⁰ Ld. a 32. lábjegyzetet, ugyanott, a XII. függelékben a megfelelő Steiner helyeket.

⁶¹ Ld. G. Kühlewind: *Bewußtseinsstufen*; magyarul: *Tudatszintek* (Kláriss Kiadó és Művészeti Műhely, 2003) *A tudat két szintje a Die Philosophie der Freiheit*-ben c. fejezetet.

Annak érdekében, hogy az olvasó megtanulja megkülönböztetni a két tudati szintet, a *Philosophie der Freiheit* harmadik fejezetében a szerző minden módon bebizonyítja, hogy a jelenléti gondolkodás megfigyelése – valahogy kívülről – lehetetlen. A könyv második felében éppen ezt a „lehetetlenséget” tekinti az emberi lény lehetséges középpontjának. „Mert ha az intuitíven átélt gondolkodás egyrészt az emberi szellemben lejátszódó folyamat is, másrészt azonban egyszersmind szellemi, érzékszerv nélküli észlelés is. Észlelés, amiben maga az észlelő tevékenykedik, és saját tevékenységét észleli. Az intuitíven átélt gondolkodás az embert egy szellemi világba helyezi, ahol észlel is.” (F 256). Az olyan kifejezések, mint „az átélhetően intuitív gondolkodás” vagy „a lényegi gondolkodás” vagy „az élet a gondolkodásban” mind a későbbi művek sokszorosan leírt, a szellem-én területén megvalósítható átélésre utalnak, amiben a „magasabb gondolkodás” (*Theosophie*, 51. old.) lejátszódik. Önéletrajzában Steiner „misztikus” élménynek nevezi az ideák átélését: „Úgy kerestem a szellemmel való együttlétet a szellemmel átvilágított ideákon keresztül, mint a misztikus az idea-nélkülivel való együttlétet keresi. Azt is mondhattam: látásom ’misztikus’ idea-átélésen alapul. (*Mein Lebensgang*, 172. old.)

⁶² *Máté* 12, 32; *Lukács* 12, 10; *Márk* 3, 28.

---

⁶³ Ld. G. Kühlewind: *Die Erneuerung des Heiligen Geistes* (magyarul megjelent *A Szent Lélek megújítása* címen, a Georg Kühlewind Alapítvány honlapján), *A test* c. fejezetet.

⁶⁴ Ugyanott az *Ének* c. fejezet.

⁶⁵ „Éltre fog kelni a nagy igazság, a nagy törvény, hogy a legbelsőbb módon megtalált legindividuaisabb igazságok egyszeremind a legáltalánosabb érvényűek is.” R. Steiner: *Das Hereinwirken geistiger Wesenheiten in den Menschen*, GA 102, 1908. június 1-jei előadás.